

NIEUWSBRIEF

Stichting

Bouwhistorie

Nederland

Nr. 42/43

Nov. '07

eindredactie
Ronald Stenvert
Gabri van Tussenbroek

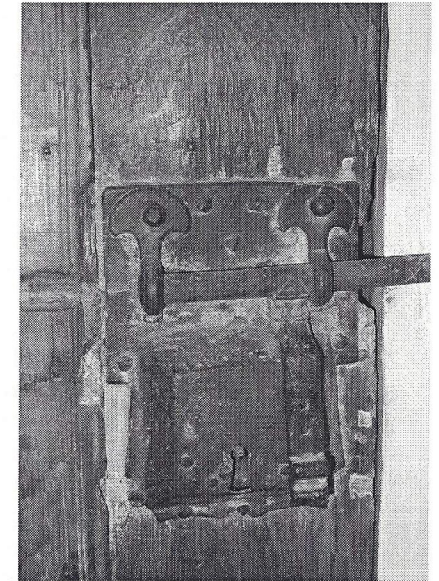
INLEIDING in de BOUWHISTORIE

**opmeten en onderzoeken
van oude gebouwen**

ISSN 1872-602X

Inhoud

1. Van het Bestuur
7. Van de Redactie
8. Bouwhistorische Platforms;
 8. 7 juni 2006
 12. 18 oktober 2006
 18. 13 december 2006
 22. 21 februari 2007
 30. 18 april 2007
 36. 13 juni 2007
41. In Memoriam Jaap Renaud
43. Congres Boerderijonderzoekers
46. Tagung Dachkonstruktion
47. Persbericht S.H.B.O.
48. Boekrecensie Broerekerk
50. Korstmossen en muurbloempjes
52. Redactie, kopij en donateurs

Van het Bestuur

Bestuursleden SBN:

ir. J.C.M. (Jan) van Niekerk (voorzitter)
tel.: 0172 - 493288
e-mail: jan.van.niekerk@hccnet.nl

drs. K.J. (Koos) Steehouwer (vice-voorzitter)
tel.: 035-6021295
e-mail: rvboxel@wish.net

ir. W.F. (Wim) Weve (secretaris)
tel.: 015-2561581(privé)
tel.: 015-2602182(werk)
fax: 015-2197162
e-mail: wweve@delft.nl

De voor u liggende Nieuwsbrief is een dubbelnummer geworden dat lang op zich heeft laten wachten. Dat komt omdat de hoeveelheid kopij aanvankelijk wat achterbleef en omdat enkele ontwikkelingen voortdurend veel aandacht vroegen. Concepten voor bijdragen aan de Nieuwsbrief moesten uitgesteld of steeds weer aangepast worden aan de laatste stand van zaken, of werden door de voortschrijdende tijd 'ingehaald'. De belangrijkste ontwikkeling was wel de het 'leerboek bouwhistorie' met de definitieve titel 'Inleiding in de bouwhistorie, opmeten en onderzoeken van oude gebouwen'. Op 4 september heeft onze voorzitter Jan van Niekerk het officiële eerste exemplaar, tijdens een druk bezochte bijeenkomst in de Utrechtse Pieterskerk aangeboden aan prof. dr. C.L. Temminck Groll, de mentor van het restauratieonderwijs en pleitbezorger van de bouwhistorie. Het tweede exemplaar werd daarna aangeboden aan de jongste student bouwhistorie aan de Hogeschool Utrecht, Kim Smolenaars, waarmee de

Penningmeester

C. (Connie) van den Broek
 Monumenten Advies Bureau
 (MAB)
 tel.: 0486-420337(privé)
 tel.: 024-3786742(werk)
 fax: 024-3792477

e-mail: c.vdbroek@
 monumentenadviesbureau.nl

Let op: betalingen op
 postgiro 273441 t.n.v.
 'penningmeester SBN' te
 Nijmegen, en dus niet meer
 ten name van P. Mesken.

ir. A.H. (Ad) van Drunen

tel.: 073-6136753(privé)
 tel.: 073-6155489(werk)
 fax.: 073-6143054

e-mail: addr@
 s-hertogenbosch.nl

drs. K. (Karel) Emmens

tel.: 0418-515228
 e-mail: k.emmens@
 kpnplanet.nl

P. (Petra) Mesken

tel.: 036-5331236
 e-mail: p.mesken@chello.nl

drs. F.A.C. (Frank) Haans

tel.: 0486-420337(privé)
 tel.: 024-3786742(werk)
 fax: 024-3792477
 e-mail: f.haans@
 monumentenadviesbureau.nl

H.P. (Henk) Jansen

Everard Foeckstraat 3
 3515 ED Utrecht
 030-2767706
 werk: gemeente Utrecht
 hp.jansen@utrecht.nl

SBN de aandacht vestigt op het belang van de opleiding van nieuwe bouwhistorici. De eindredacteuren Gabri van Tussenbroek en Ronald Stenvert gaven vooraf een korte inleiding over de totstandkoming van het boek en de toekomst van de bouwhistorie.

Het 'leerboek'

Het is nu ruim tien jaar geleden dat binnen het SBN-bestuur de gedachte post vatte dat er een 'leerboek bouwhistorie' zou moeten komen. Brainstormen over de opzet, de inhoud en de financiering, en vervolgens het feitelijke schrijven en redigeren, hebben bij elkaar veel langer geduurd dan voorzien. Maar het geduld is ruimschoots beloond. Het boek is niet alleen een leerboek, maar ook een degelijk handboek geworden dat meer bladzijden en afbeeldingen telt dan waar eerst van uit was gegaan. De aanvankelijke werktitel 'leerboek' is daarom ook losgelaten. Het is een belangrijke aanwinst voor 'bouwhistorisch Nederland' en voor iedereen die op een of andere wijze met bouwhistorie in aanraking komt. De SBN is de auteurs en redacteuren zeer erkentelijk voor hun grote inzet. De RACM (toen nog RDMZ) heeft zich van begin af aan achter de totstandkoming van het boek opgesteld en heeft er in de eerste fase voor gezorgd dat auteurs een financiële vergoeding konden krijgen. Het bestuur heeft in een later stadium een aantal instanties als sponsor kunnen aantrekken. Dank zij hun financiële bijdrage durfde uitgeverij Matrijs het aan om alle financiële risico's van de uitgave van het boek te dragen. Tot slot dan ook dank aan Matrijs voor de fraaie wijze waarop het boek is gemaakt.

Leerstoel bouwhistorie

Op basis van de positieve adviezen van het curatorium voor de bijzondere leerstoel Bouwhistorie, bekleed door Dirk de Vries, heeft het faculteitsbestuur van de Leidse Universiteit hem voorgedragen voor herbenoeming. Die herbenoeming geldt een periode van vijf jaar, met ingang van 1 september 2005. Door diverse omstandigheden vindt de herbenoeming met terugwerkende kracht plaats.

drs. J.M.H. (Jean) Penders

tel.: 030-2318405(privé)
 tel.: 030-2310743(werk)
 e-mail: j.penders@utrecht.nl

Dr. Ing. Ronald Stenvert

tel.: 030-2881597

Adviseur: prof. dr. ing. D.J. (Dirk) de Vries

tel.: 030-2314503(privé)
 tel.: 030-6983238,
 06-52004921(werk, RACM)
 tel.: 071-5272754(univ.)
 fax.: 030-6916189
 e-mail werk: D.de.Vries@
 racm.nl

Voorzitter Jan van Niekerk overhandigt Temminck Groll het boek 'Inleiding in de bouwhistorie'. (foto W. Weve)

Donateursdag

De SBN-donateursdag 2007 zal op zaterdag 6 oktober in Dordrecht plaatsvinden. Veel dank gaat daarbij uit naar ons bestuurslid Karel Emmens, tevens

voorzitter van de Dordtse welstands- en monumentencommissie, die zich ervoor heeft ingezet om tot een interessant programma te komen. De uitnodiging met het programma hebben de donateurs al in augustus ontvangen.

Samenstelling bestuur

Het bestuur is aan veranderingen van samenstelling onderhevig. Penningmeester Petra Mesken heeft haar taken overgedragen aan medebestuurslid Frank Haans. Hij zal in die taak in zeer belangrijke mate worden ondersteund door Connie van den Broek, bureaumanager van zijn bureau, het Monumentenadviesbureau te Nijmegen. Omdat de statuten bepalen dat de penningmeester bestuurslid moet zijn en omdat een vertegenwoordiging van twee mensen van één bureau in het SBN-bestuur te veel van het goede is treedt Connie niet toe tot het bestuur. Petra blijft nog wel aan als bestuurslid. De RACM heeft besloten dat personen die bij die rijksdienst werkzaam zijn geen bestuursfuncties mogen bekleden waaruit juridische (en dus financiële) aansprakelijkheid voort zou kunnen vloeien die op de RACM afgewenteld zou kunnen worden, ook al zijn de genoemde risico's hypothetisch. Deze beleidsmaatregel treft ook Dirk de Vries die daarom terug treedt uit het bestuur. Dirk blijft wel als adviseur bij het SBN-bestuur betrokken.

Binnen niet al te lange tijd zullen nog enkele andere bestuursleden aftreden. Vooruitlopend daarop is het bestuur uitgebreid met Henk Jansen en Ronald Stenvert. Henk is werkzaam als adviseur Monumenten en Cultuurhistorie bij de gemeente Utrecht. Ronald is werkzaam bij het Bureau voor Bouwhistorisch en Architectuurhistorisch onderzoek BBA te Utrecht.

Certificering

Een onderwerp dat sinds enige tijd op de bestuursagenda staat, en daar nog wel voortdurend terug komt, is de certificering van bouwhistorici. Binnen de RACM leeft namelijk de wens en gedachte om naar analogie van de certificering van archeologen (c.q. archeologische bedrijven) tot een certificering van bouwhistorici te komen. Het is niet zo vreemd dat de RACM overeenkomsten ziet tussen archeologie en bouwhistorie want die zijn er inderdaad, en bouwhistorie wordt daarom ook wel eens gedefinieerd als bovengrondse archeologie. In andere taalgebieden wordt bouwhistorie gerekend tot de archeologie, letterlijk oudheidkunde. Bij de discussie over een eventuele inbedding van bouwhistorie in het verdrag van Malta kwam dat duidelijk naar voren. Maar er zijn uiteraard ook de nodige verschillen aan te geven tussen het oudheidkundig bodemonderzoek en oudheidkundig gebouwenonderzoek, zoals bouw-

historie ook aangeduid zou kunnen worden. Archeologie is een veel langer bestaande discipline en heeft zich gedurende een lange periode fors kunnen ontwikkelen. Er bestaan al geruime tijd universitaire opleidingen archeologie. Er zijn nu ruim duizend archeologen in ons land en inmiddels zo'n 75 grote en kleine archeologische bedrijven die 'op de markt opereren'. Ter vergelijking: de SBN heeft zo'n 280 donateurs, waaronder ook personen en instanties die

Temminck Groll tijdens zijn gemakkelijke toespraak over de ontwikkelingen in het vak bouwhistorie. (foto W. Weve)

niet in de bouwhistorie actief zijn. Het aantal grotere, bouwhistorische bureaus in ons land is op één hand te tellen. Archeologie is al sedert 1961 ingebed in de wet- en regelgeving (Monumentenwet, Verdrag van Malta) en vele jaren bestond er een zelfstandige Rijksdienst voor Oudheidkundig Bodemonderzoek, terwijl bouwhistorie niet in de monumentenwet wordt genoemd en bij de Rijksdienst voor de Monumentenzorg slechts een bescheiden onderdeel van het takenpakket was. Opgravingen zijn vaak grootschaliger dan bouwhistorisch onderzoek en worden gekenmerkt door de inzet van fors materieel en veel menskracht wat een flinke organisatie en veel geld vraagt. De grote aantallen bodemvondsten vragen depots, bewerkings- en onderzoeksruimten waaraan allerlei eisen worden gesteld. Een interessant verschil is dat opgravingen per definitie de onderzochte bodem vernietigen en dat die daarom alleen daar plaatsvinden waar de bodem verstoord gaat worden. Behalve foto's, tekeningen en rapporten

leveren opgravingen vonden op die het goed kunnen doen in vitrines van musea. Bouwhistorisch onderzoek vindt daarentegen veelal plaats in monumenten die behouden moeten blijven, zodat niet 'alles' onderzocht kan worden en er ook nauwelijks of geen vondsten vrij komen met museale potentie. Als ze al zouden worden ontdekt zijn ze onderdeel van een gebouw en moeten ze bij voorkeur in situ behouden blijven. Het grote publiek ziet bovendien liever kostbare opgegraven antiquiteiten dan oude bouwmaterialen, een geprofileerde baksteen, een stuk kapspant of een flard behang.

Een grote opkomst bij de presentatie van het 'leerboek' in de Pieterskerk. (foto W. Weve)

De recente ontwikkelingen die als gevolg van het verdrag van Malta tot archeologisch bodemonderzoek verplichten, kennen ook een keerzijde. Marktwerking leidt in het algemeen tot opdrachtverlening aan de laagste inschrijver met als risico dat minder kwaliteit wordt geleverd. De opdrachtgevers voor archeologisch onderzoek hebben vaak geen wetenschappelijke motivatie, maar moeten nu eenmaal aan regels voldoen. Dat doen ze het liefst tegen zo gering mogelijke kosten en zonder teveel tijdsverlies. De Koninklijke Nederlandse Academie van Wetenschappen luidde de alarmbel over de effecten van het verdrag van Malta op de wetenschappelijke kant

van de archeologie. Er wordt weliswaar meer opgegraven maar de wetenschappelijke creativiteit en de afstemming tussen de verschillende onderzoeksresultaten ziet zij in het gedrang komen.

Bij de discussies over de certificering signaleert de SBN drie zaken die door elkaar spelen en die de discussie bemoeilijken. Men heeft het over:

- een erkenningsregeling die bepaalt wie gekwalificeerd is om bouwhistorisch onderzoek te doen
- een kwaliteitsbewaking die zich richt op het kwaliteitsbeleid van een bouwhistorisch bureau en de wijze waarop dat bureau met dat kwaliteitsbeleid omgaat
- een kwaliteitsnormering waarbij het gaat om het restauratieproces en op welk moment welk bouwhistorisch product geleverd moet worden.

Ook de SBN heeft wel wensen in de richting van een certificering maar denkt daarbij vooralsnog aan een kwaliteitstoets van bouwhistorische producten, en niet zozeer aan die van personen of bureaus. In ieder geval moet worden voorkomen dat een te grote bureaucratie de bouwhistorie de nek omdraait. Een werkgroep van het bestuur, versterkt met een vertegenwoordiger uit de bouwhistorische bureaus buigt zich over deze materie. Binnen de RACM wordt erover gesproken en de SBN en de RACM onderhouden contact en zullen zich ook gezamenlijk over de materie buigen. Het laatste woord is er in ieder geval nog lang niet over gezegd. Wordt vervolgd....

Wim Weve

*De auteurs en redactieleden die veel tijd en moeite aan het boek besteed hebben.
(foto J. Penders)*

Van de Redactie

Naar aanleiding van de vacatureoproep in de laatste Nieuwsbrief SBN hebben zich voor het redactie- en layoutwerk enkele mensen gemeld. Arendie Herwig Kempers heeft zich aangeboden als redacteur en is verder bereid om net als de andere redacteurs eens in de zoveel tijd een verslag te maken van het Bouwhistorisch Platform. Ook Jeroen Nipius gaf te kennen de SBN te willen helpen bij het samenstellen van de Nieuwsbrief. Hij gaat zorg dragen voor de grafische vormgeving en productie. Beiden hartelijk welkom.

Voor de functie van eindredacteur heeft zich nog niemand gemeld. Mocht u interesse hebben dan kunt u zich melden bij Albert Reinstra, die nog even de taken van eindredacteur/samensteller blijft waarnemen.

Data platforms 2007

- 12 december

Voor meer info, zie de website van de SBN: www.bouwhistorie.nl

KLEUR- EN BOUWHISTORISCH PLATFORM 7 juni 2006

De buitenhoek van het Duitse Huis in Utrecht, circa 1350 – Bart Klück

Na de brand in 1345 is het Duitse Huis herbouwd met sloopmateriaal, d.w.z. met ondermeer 13de-eeuwse bakstenen. Op de noordoosthoek werd rond 1400 de woning van de hoofdcommandant van de Duitse orde aangebouwd. Bij de restauratie van enkele jaren geleden kwam op deze hoek oud pleisterwerk in het zicht. Dit pleisterwerk had dezelfde samenstelling als de metselspecie van de voegen tussen de bakstenen. In het natte pleisterwerk waren op de hoek kraslijnen getrokken om een illusie van hoekblokken op te wekken. Naast de scherp omliggende witte 'hoekblokken' bevond zich dun aangebracht pleisterwerk met rode verfsporen.

De drie vensters bevonden zich in spitsboogvormige vensternissen. Zwarte lijnen in de nissen zijn te interpreteren als schilderingen van traceringen. De gevel was oranjebruin geschilderd en voorzien van witte voegen. De geveltop is in 1699 aangepast.

Kleurgebruik bij de St. Janskathedraal in Den Bosch – Ronald Glaudemans

In het laatste kwart van de 14de eeuw werd druk gebouwd aan de St. Jan. Omstreeks 1400 kwamen de straalkapellen gereed. De muren hiervan bestaan uit een bakstenen kern, bekleed met tuf- en ledesteen. Veel vlakwerk en vele ornamenten zijn in de loop van de tijd vervangen, met name bij de restauratie van 1922-'33. Toch zijn nog talrijke resten van de oorspronkelijke afwerkklagen te traceren in de originele delen, met name in de holten van de omlijstingen, onder randen, in hoeken etc. Zo bevinden zich oude pleisterlagen in de driepassen van de balustrade. Meerdere kleuren, rood-wit, gelig, groen, blauw op grijze kleur en een witsellaag komen voor in nissen en op beelden. Op een console met frijnslag bevindt zich een dunne witte afwerklaag; in de holte van een schuine lijst een groene kleur; bij de vensternebben resteren op het overgebleven pleisterwerk rode verfsporen. Op de schoongemaakte reliëfs die zich nu in het museum bevinden zijn ook kalk- en kleurlagen te ontdekken. De nissen waarin beelden waren geplaatst waren als achtergrond gewit. Er bestaat geen twijfel dat het gebouw oorspronkelijk een zeer kleurig aanzien bezat.

De vroegste verflagen worden vóór 1400 gedateerd, de laatste in grijsgroen van vóór 1620. Op de tufsteen waren kleuren aangebracht die als natuursteenimitatie moesten gelden. Bij het onderzoek was ook het SRAL betrokken.

Waarnemingen van blokmotieven op pleisterwerk - diverse sprekers

Marjolein Deceuninck vermeldt de vondst van een patroon met voegschilderingen (zwart met witte voegen) bij de vensters van Doornikse kalksteen bij de St.-Nicolaaskapel in Gent, op de plaats waar in 1640 huisjes tegen het complex waren gebouwd. De schilderingen zijn in de tweede helft van de 16de eeuw te dateren. Birgit Dukers vertelt van de waarnemingen bij de kapel van het Karthuizerklooster in Roermond. De kapel is na de stadsbrand van 1665 grotendeels herbouwd en er

Thorn, pleisterwerk met natuurstenen imitatieslag en geschilderde voegen. (foto A. Reinstra)

is een kloostergang tegen aangebouwd. Van de 14de-eeuwse kapel resteert alleen de onderbouw met een strook pleisterwerk met blokafwerking.

Een 16de-17de-eeuwse blokafwerking met voegen in de achtergevel van het huis Kamperstraat 11 te Zwolle wordt getoond door Dirk de Vries. Onder jongere pleisterlagen kwam een witte kalklaag met zwarte lijnen tevoorschijn.

Hinthamerstraat 138 's-Hertogenbosch – Harriën van Dijk

Hinthamerstraat 138 heeft een voor- en achterhuis van middeleeuwse oorsprong. Uit archiefbronnen (onderzoek Esther Vink) is gebleken dat het huis in 1491 en nogmaals in 1546 is opgehoogd, en dat er in 1599 aanpassingen plaatsvonden. In het tweede kwart van de 19de eeuw vond een verbouwing plaats met onder meer de vernieuwing van de voorgevel.

Het pand bestaat uit een kelder (in het voorhuis overwelfd), twee verdiepingen en een kap. Interessant zijn de nog aanwezige insteekverdieping, de balklagen, met alkoof bedsteden op de verdieping, de kappen etc. Naast onderzoek van de bouwhistorische structuren vond ook uitgebreid interieurhistorisch en kleuronderzoek plaats, in samenwerking met Maïke Tjon A Kauw (BAM) en Luc Megens van het ICN. In de voorkamer (winkel) op de begane grond zijn kleine fragmenten behanglagen

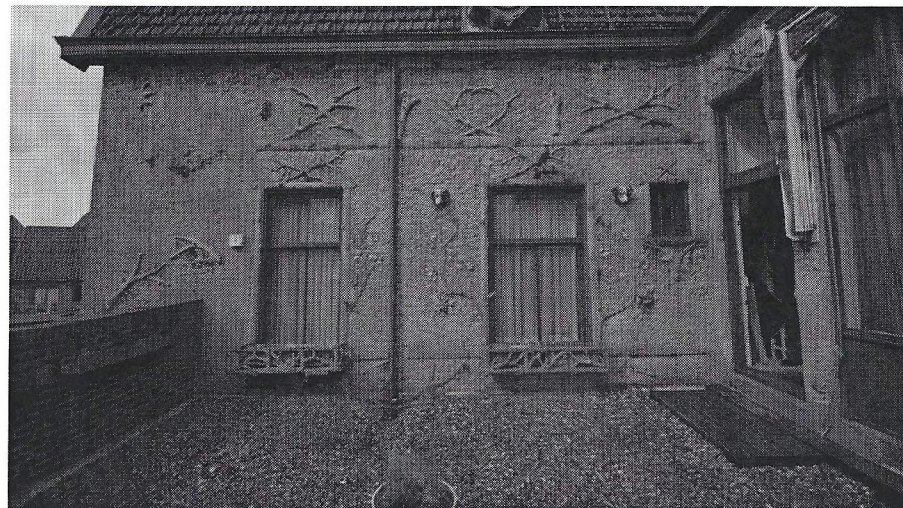

De laatgotische rankenschilderingen in Hinthamerstraat 138. (foto BAM)

gevonden, waarbij vier fasen zijn te dateren, de oudste uit het tweede kwart van de 19de eeuw, bij de voorgevel in 1870-'90. Bij het plafond trof men drie afwerkklagen aan en kon worden geconstateerd dat de kamerindeling met de alkoof van later datum was. De kamer op de begane grond achter de winkel werd in 1948 verbouwd. Hier is op de kinderbinten van het plafond een laatgotische decoratieschildering met ranken en dieren (vos, hond, haas) gespaard gebleven. Deze beschilderde balken lopen door boven het stucplafond van de later aangebrachte gang. Op de wanden van zowel de achterkamer als de gang zijn cartouches met teksten (eind 16de/begin 17de eeuw) gevonden. Het pand houdt een winkelfunctie, hetgeen mogelijk problemen kan geven bij het behoud van de bijzondere afwerkingen.

De paardenstal (1904) van de Spijkervetpanden in Steenwijk – Elsbeth Geldhof

De paardenstal maakt onderdeel uit van een complex van panden, namelijk het herenhuis van L. Spijkervet uit 1900-'01 in neorenaissance en art nouveau stijl (aan de Markt van Steenwijk) en een pakhuis annex koetshuis en stal. De bijgebouwen zijn in 1904 ontworpen door H. Aberson & Zn. Het kleurenschema van rode baksteen en groene blokken in strekken etc. wordt ook in het stalgebouw

De zuidgevel van het achterhuis. Deze gevel vormde tot 1957 de noordwand van de wintertuin. De wanden rondom deze tuin waren afgewerkt met zogenaamde cementrustiek, die is verlevendigd met kleurafwerking. De niet-gekleurde, grijze cementering markeert de plaats van de eindgevel van de wintertuin en van een voliëre die zich voor de vensters bevond. In het dakvlak is een oorspronkelijke beschilderde zinken dakkapel opgenomen. Aan de gevel met cementrustiek hangen geschilderde zinken hondekoppen en vogels. Voor de vensters zijn bloembakhouders in dezelfde cementrustieke stijl opgenomen. (foto BBA)

voortgezet. De rijke uitwerking met gesmede details, zinken onderdelen (paardenhoofden) en polychroom geschilderde details is opvallend voor een dergelijk bijgebouw. De inrichting is nog compleet en afkomstig van de firma Musgrave Original, opgericht in 1843, die patent had op luxe stalinrichtingen. In 1915 vond een uitbreiding met een wagenremise plaats en een opvulling van de ertussen liggende ruimte.

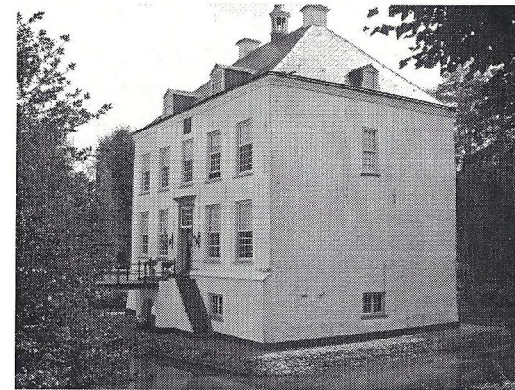
Elsbeth Geldhof heeft namens het Bureau voor Bouwhistorie en Architectuurgeschiedenis kleurhistorisch onderzoek verricht. Andere medewerkers keken naar de bouwhistorische context. Een belangrijke conclusie uit het onderzoek is dat de verschillende disciplines elkaar aanvulden en een extra waardevolle en verdiepende dimensie gaven. Het onderzoek vond plaats omdat de panden in de verkoop zijn. Hoewel het complex een monumentenstatus bezit is het voortbestaan van de paardenstal bedreigd.

E.S.

Het kasteel van Loon op Zand – Taco Hermans en Edwin Orsel

Het kasteel, vanouds Venloon genoemd, bevindt zich ten zuiden van Loon op Zand en ten noorden van Tilburg. De aanleiding tot het onderzoek was een grote verbouwing, met name van de oude woontoren, die van oorsprong dateert uit 1383-'87. De mogelijke bouwheer was Pauwels van Haestrecht. Een verdere aanleiding was een tekening uit 1692 van Henri Causé (1648-1699) en de twijfel over de oorspronkelijke hoogte van de toren. In een bestek van 1663 wordt vermeld dat de toren met een verdieping wordt opgehoogd, in 1777 is de toren weer verlaagd. De vroegste fase van de woontoren is in 1950 onder de keldervloer van de kasteelvilla aangetroffen door professor Renaud en in tekening gebracht. Dit was een rechthoekige toren van circa $12,7 \times 11,44$ meter met een maximale muurdikte van 2,1 meter en een baksteenmaat (26,5/28 \times 12,5/14,5 \times 6/7 cm, 10 lagen = 81,5/83,5 cm) dat past bij de datering in 1383. De kelder is overdekt met twee tongewelven en insteekappen bij de ingangen. Midden in de kelder is een dwarsmuur met penanten aanwezig, die mogelijk zijn aangebracht ter ondersteuning van de schouwen op de verdieping. Vermoedelijk vond rond 1400 of in circa 1435 een uitbreiding plaats, in opdracht van de familie Van Haestrecht. Een losliggend natuurstenen kapiteel op het huidige voorplein draagt het wapen van Van Haestrecht en het teken van de in 1430 opgerichte Orde van het Gulden Vlies. Mogelijk behoorde het kapiteel bij een natuurstenen kolom die als ondersteuning diende voor een onderslagbalk in de grote zaal. Raadselachtig is een verticale naad, die op de tekening van Causé halverwege de gevel is aangegeven. Bij de opmeting van Renaud bestaat op kelderniveau een knik tussen woontoren en aanbouw. Een hypothese is dat de aanbouw bij een belegering is ingestort, dat het kasteel vanaf de kelder nieuw is opgebouwd en dat de gevel bij de vroegere knik door middel een klamplaag is rechtgemaakt. Onbekend is wanneer de voorburcht is gebouwd. Op een 17de-eeuwse gravure is op de voorpoort het jaartal 1536 te zien. Er wordt verondersteld dat toen een grote verbouwing plaatsvond waarbij de voorpoort is bijgebouwd en de gebouwen op de voorburcht ingrijpend in renaissancestijl werden verbouwd of nieuw zijn opgetrokken. Tussen de hoofd- en de voorburcht bevond zich een overdekte gang, die met een indrukwekkende boogstelling van drie bogen en deuren aansloot op de woontoren. Van de indeling en inrichting is in 1610 door een notaris een inventaris gemaakt. Deze is interessant, maar is echter niet altijd verhelderend voor wat betreft de bepaling van de ruimten. Belangrijk waren de verbouwingen van 1663 (bestek). Behalve dat de doorgang tussen de toren en de voorburcht werd verbouwd werd ook de toren ingrijpend gerestaureerd. Zo dateren de hoofdconstructies met de balklagen van de begane grond, verdieping en zolder uit deze periode. Op de begane grond resteren de moerbalken van het plafond. Op de eerste verdieping bestaat de plafondconstructie uit grenen moerbalken op geprofileerde consoles en deels nog aanwezige kinderbinten.

De balken vertonen resten van een lemen stuclaag. De grenen sporenkap heeft een constructie met vier spanten en halve spanten (twee dekbalkspanten, driehoekspan met nokgording). De onderdelen zijn voorzien van telmerken, rechte gehakte merken en halve maantjes. Uit de bouwsporen van pengaten en toognagels blijkt dat de dakhelling is gewijzigd. Toen in 1776-1777 het kasteel ingrijpend werd verbouwd werd de toren verlaagd en werd de oude kap hergebruikt. Behalve de genoemde veranderingen werden de muren van binnen deels weggekap om meer ruimte te verkrijgen, werd de indeling gewijzigd, werden de vensters verplaatst en vergroot en werd de ingang naar de noordzijde verplaatst. Na de sloop van de voorburcht werd een nieuw voorplein met aan weerszijden bouwhuizen gecreëerd.

Kasteel Loon op Zand (foto T. Hermans)

Ook in de 19de eeuw hebben wijzigingen plaatsgevonden. Voor de huidige indeling en inrichting is de ingrijpende restauratie van 1954 bepalend geweest.

De situatie in 1692 door Henri Causé.

De kelder van het Maarten van Rossum huis in Zaltbommel – Karel Emmens

Het pand is omstreeks 1537 (dendrochronologisch onderzoek) gebouwd en in 1881-'84 ingrijpend gerestaureerd onder leiding van P.J.H. Cuypers. In 1986 werd door Wim Weve een bouwhistorisch onderzoek van het pand verricht. In opdracht van architectenbureau Mazzola had Emmens recentelijk de taak de meest westelijke kelder, die volgestort en ontoegankelijk was, te onderzoeken op de aanwezigheid van een oudere kern, de bouwsporen te interpreteren en de vroegste geschiedenis van het gebouw te ontrafelen.

Een van de kapitelen, voorzien van een vuurslag met aan weerskanten menselijke figuren. (foto T. Hermans)

Er kwamen drie vloerniveaus met tussenafstand van 60 cm te voorschijn. Bij de onderste vloer hoorde aan de oostzijde een doorgang naar de middenkelder en bij het middenniveau een poer ter ondersteuning van een vrij vlak gewelf (16de eeuw). De resten van de bovenste vloer corresponderen met een tevoorschijn gekomen muurtrap en uitgang naar buiten aan de westzijde en daar nog aanwezige duimen. Erboven bevinden zich de restanten van een graatgewelf.

In de zuidwand kwam een kastnis tevoorschijn. De kelder is mogelijk in de eerste helft van de 19de eeuw dichtgegooid en de doorgang werd dichtgemetseld i.v.m. tegen het huis

De westmuur van de kelder met de teruggevonden muurtrap. Deze leidde oorspronkelijk naar een buitentoe-gang. (foto K. Emmens)

aangebouwde pandjes. De doorgang is nog zichtbaar op een foto uit 1908, toen de pandjes weer werden afgebroken.

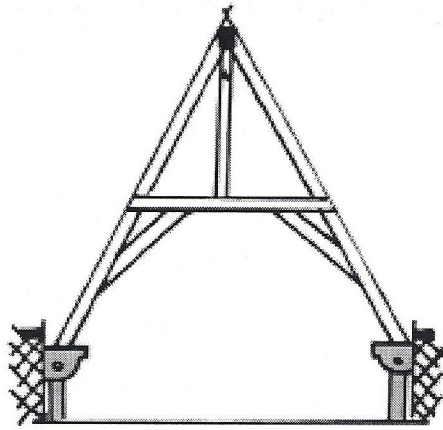

De westgevel van het Maarten van Rossumhuis, waar zich tot 1908 de buitentoe-gang tot de kelder bevond. Het onregelmatige metselwerk verraadt de latere inboeting. (foto K. Emmens)

Bouwhistorische verkenningen Lakenhal-Lammermarkt te Leiden Michel van Dam

Michel van Dam, die werkzaam is bij BAAC, heeft het gebied in opdracht van de Gemeente onderzocht i.v.m de uitbreidingsplannen aan de achterkant van het Museum De Lakenhal. Het ging om het vaststellen van eventuele monumentale waarden van panden in het onderzoeksgebied. De meeste panden waren niet erg interessant, een aantal bleek wel waardevol.

In het begin van de 17de eeuw vond door de industriële ontwikkeling de uitbreiding van de stad aan de noordzijde plaats, waarvoor Gerard Dou in 1611 het plan met 1035 percelen had opgesteld. Aan de Oude Vest werden grote panden gebouwd. Aan de noordzijde van het water kwam een verkaveling met kleinere percelen, waar opkopers en speculanten talrijke percelen met daarop kleine pandjes aan bijvoorbeeld timmerlieden en metselaars verkochten. In de 19de en 20ste eeuw zijn veel van deze panden door sloop verdwenen. Mogelijk zijn er her en der wel 17de-eeuwse zijmuren gehandhaafd. Interessant is het grote Nobel complex (Marktstraat 4-8, tot 1958 Scheltema), plaats van een handel in lompden, papieren, en metalen. Een grote hal met grenenhouten balklaag en spanten. De panden in de zijsteeg hebben het 19de-eeuwse karakter behouden. In de panden Oude Singel 54 en 56 bevinden zich nog 17de-eeuwse constructies, delen van balklagen en de kap van nr. 56 (hergebruikt materiaal).

*Schetsdoorsnede kapconstructie Oude Singel 56 te Leiden.
(tek. M. van Dam)*

*Detailopname van de voet van de kap.
(foto M. van Dam)*

Het bouwblok is nu voor éénderde gedeelte onderzocht (20 panden), het gehele blok is van belang voor de verdere planontwikkeling. Het streven is om, naast het plaatsen van een aantal panden op de monumentenlijst, de 17de-eeuwse stedenbouwkundige structuren te behouden. Het hele proces frustreert wel de plannen van de Lakenhal, aldus Edwin Orsel.

Over vloeren – Dirk de Vries

Dirk de Vries vraagt speciale aandacht en actieve medewerking van bouwhistorici voor het onderwerp 'vloeren'. Het onderwerp is interessant voor zowel de onder- als de bovengrondse monumentenzorg, dus voor archeologen en bouwhistorici. Bijzondere vloeren (plavuizen, marmer etc.) werden in het verleden wel gedocumenteerd, maar veelal is het onderwerp nogal onderbelicht gebleven en is weinig onderzoek gedaan naar historisch gebruik, toepassing en constructie van gewone vloeren. De Vries stelt een langlopend project voor om meer over de materie te weten te komen en vraagt de medewerking van alle bouwhistorici en onderzoekers om hieraan mee te werken. De eerste resultaten zouden gepresenteerd kunnen worden op de in september 2009 in Nederland geplande *Tagung van de Arbeitskreis für Hausforschung*.

Onderwerpen zijn b.v.:

- historische aspecten, zoals de overgang van eiken naar grenenhouten vloeren ('vernaaldhouting', midden 16de eeuw?), wanneer was de introductie van machinale spij-

kers;

- de constructie en uitvoering, zoals de samenhang van de balklaag met de authentieke vloerlaag, de plek waar de trap door de vloer- en balklaag is geplaatst, de samenhang van vloerplanken en spreidseel, beschikbare lengte van planken, handelsmaten, speciale constructies als gewigde vloeren (kasteel Amerongen);

- de hiërarchie van vloeren, de deftige kamers vergeleken bij onbelangrijkere ruimten. Voor de documentatie en uitvoering van dit project is reeds een documentatie-formulier in voorbereiding en is De Vries doende om een fonds met benodigde financiële middelen te creëren. De feitelijke, actuele waarnemingen zouden gekoppeld moeten worden met archivalia en literatuur. Voorbeelden hiervoor zijn de documentatiebladen van het Restauratie Vademecum en/of de methodiek die is toegepast door de SHBO.

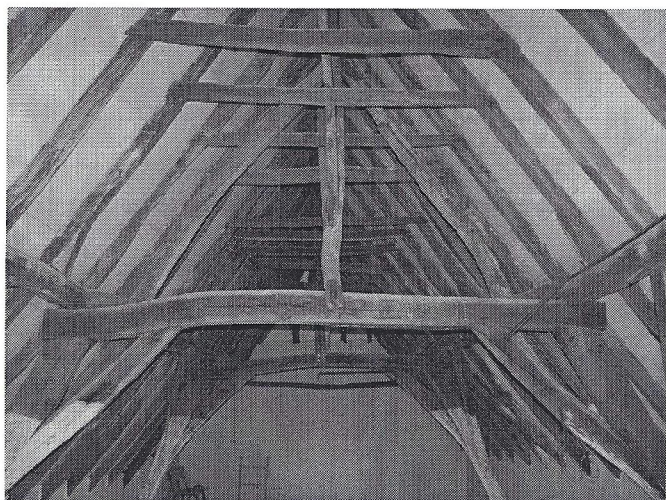
E.S.

*Grenenhouten vloerdelen met speciale deuwelconstructie. Tripenhuis Amsterdam, 1660 - 1662.
(foto D.J. de Vries)*

Frank Haans – Vakwerk in Helmond

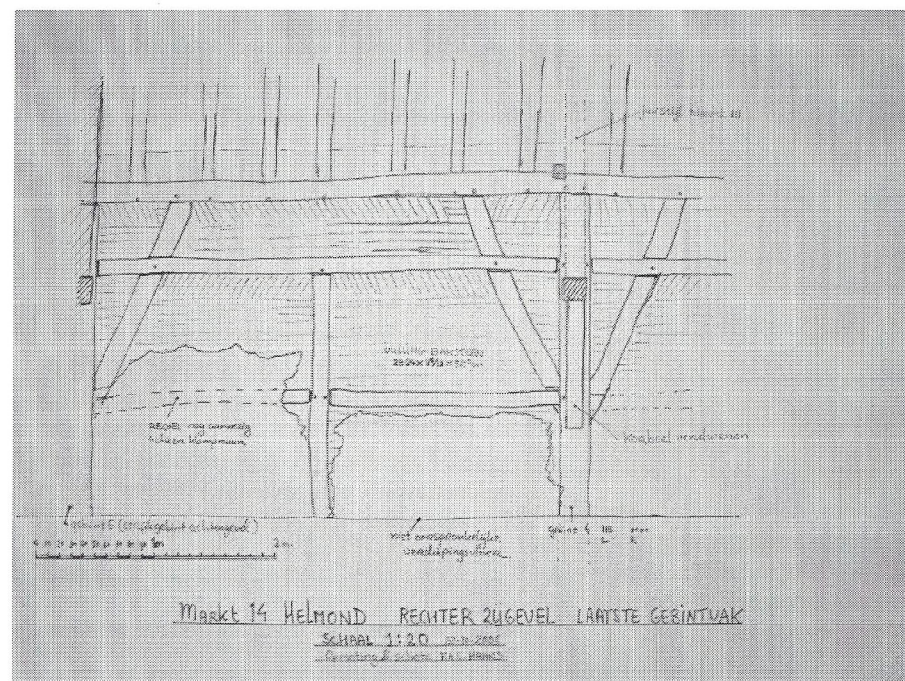
Frank Haans deed verslag van de resultaten van enkele bouwhistorische onderzoeken die door het Monumenten Advies Bureau (MAB) in Helmond, in opdracht van de gemeente, zijn uitgevoerd. Een van de eerste panden waar het MAB een kijkje ging nemen was Markt 14. In dit pand waren problemen met de eikenhouten kap geconstateerd. Voorstel van de constructeurs was deze in staal te vervangen. Bij het bezoek ter plekke bleek echter dat de oorzaak van de kapproblemen lag in de verrotte balkkoppen van de balklaag onder de kap. Het advies was dan ook, herstel de balklaag en breng de stabiliteit in de kap terug, wat onder begeleiding van het MAB vervolgens ook is gebeurd. Door deze actie bleef één van de slechts vijf middeleeuwse kapconstructies in Helmond behouden. Verder werden allerlei interessante zaken in het pand ontdekt. Zo bleek het pand voorzien van ankerbalkgebinten en zijwanden van stijl- en regelwerk. De vakken hiertussen waren gevuld met baksteen die gezien het formaat oorspronkelijk waren. Opmerkelijk aan de kap waren o.a. de gespijkerde korbelen. Toognagel gaten leken te wijzen op een kap die in eerste instantie bestond

Helmond, Markt 14, de kap na oplevering. (foto F. Haans)

uit twee haan-houten maar later werd verstevigd met gebinten. Een dendrochronologische datering van het vermoedelijk 16de-eeuwse pand mislukte. Eén detail was Frank erg bijgebleven, het 19de-eeuwse gespelderde plafond opgebouwd uit onder andere koeienmest. Bij het zien van de plaatjes werd hij herinnerd aan de stank die er kennelijk altijd was blijven hangen.

uit twee haan-houten maar later werd verstevigd met gebinten. Een dendrochronologische datering van het vermoedelijk 16de-eeuwse pand mislukte. Eén detail was Frank erg bijgebleven, het 19de-eeuwse gespelderde plafond opgebouwd uit onder andere koeienmest. Bij het zien van de plaatjes werd hij herinnerd aan de stank die er kennelijk altijd was blijven hangen.

Schets rechter vakwerkwand. (tek. F. Haans)

voorzien van hoge borstweringen en relatief weinig hout in de vakwerk wanden voorkomen. Opmerkelijk is dat er weinig schoren zijn toegepast.

Edwin Orsel – Metselwerk in Leiden

Edwin Orsel, bouwhistoricus bij de gemeente Leiden, gaf in zijn voordracht een algemeen overzicht van de ontwikkeling van de baksteen in Leiden en ging specifiek in op de 16de- en 17de-eeuwse kenmerken van dit bouw materiaal. Basis voor zijn verhaal vormt een lange lijst met baksteenformaten die hij bij veel gebouwen heeft genoteerd. Gedateerde gebouwen zijn Edwins referentie voor de datering. Uit de tabellen is het een en ander af te leiden. Zo blijkt bijvoorbeeld dat het formaat van stenen in Leiden zeer snel afnam. De verklaring hiervoor is volgens Edwin de regelgeving van overheidswege (stadskeuren) en 'kartel' afspraken onder de baksteenproducenten. De ovens waren namelijk in private handen. Opmerkelijk is dat de stenen in de 18de eeuw weer langer worden. Een belangrijk aspect van het metselwerk is het metselverband. Dit kreeg dan ook de nodige aandacht. Zo wees Edwin op het gegeven dat Vlaams verband maar tot in het midden van de 13de eeuw voorkomt en langzaam wordt vervangen door staand

Rijswerkers in Leiden, in de reeks Bodemonderzoek in Leiden, nr. 20. (Gemeente Leiden)

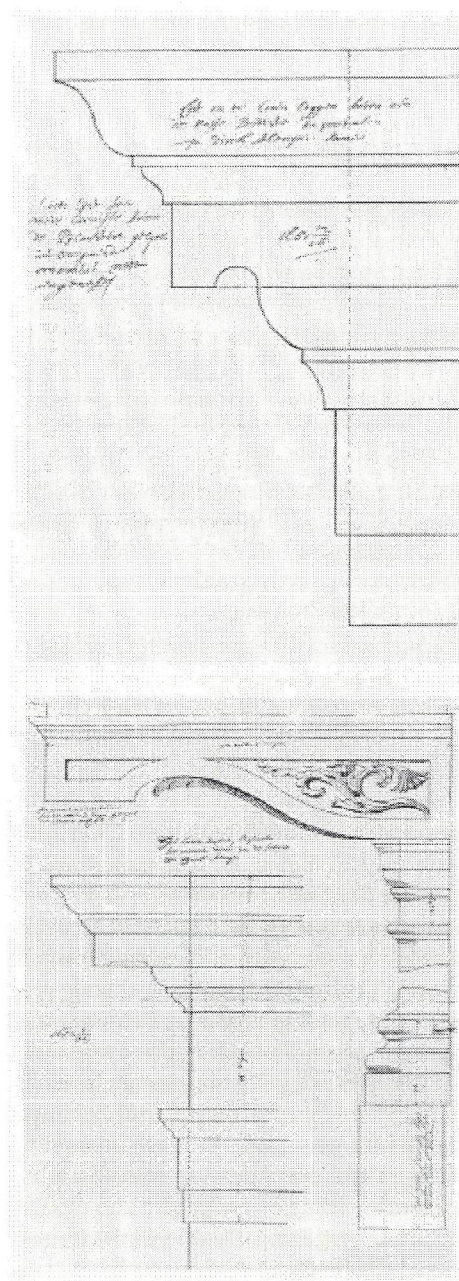
Elske Gerritsen – 17de-eeuwse architectuurtekeningen

Elske promoveerde in 2006 op een onderzoek naar 17de-eeuwse architectuurtekeningen. Haar NWO onderzoek bij de universiteit Utrecht resulteerde in een prachtig boek dat na haar lezing door Erik Kleijn (afdelingshoofd Gebouwd Erfgoed RACM) aan haar co-promotor Lex Bosman werd gepresenteerd en aangeboden. Vooruitlopend op die feestelijke happening gaf Elske inzicht in haar resultaten en gaf ze alvast enige interessante conclusies prijs. Zo bleek uit de relatie bestek – tekening bijvoorbeeld dat men in de loop van de tweede helft van de 17de eeuw meer waarde ging hechten aan de tekeningen en minder aan de geschreven teksten. Verder is het kleurgebruik op tekeningen vaak een afspiegeling van de materialen. Tekenend bleek een activiteit, geen beroep en de tekenvaardigheid een onderscheidende kwaliteit. Interessant bleken ook de hoeveelheden tekeningen die van een object werden gemaakt. Uit die hoeveelheid kon bijvoorbeeld worden opgemaakt hoe complex de bouwopgave was en dat er sprake was van een ontwerpproces. De tekening functioneerde als communicatiemiddel tussen verschillende partijen; opdrachtgever en ontwerper konden ermee uit de voeten maar ook ontwerper en uitvoerder.

Het hele verhaal, inclusief de mooie tekeningen -waarvan een aantal in kleur-, is te

verband. Kruisverband verschijnt in Leiden al net na het midden van de 15de eeuw en is vanaf dan lange tijd het meest voorkomende metselverband. Bijzonder is volgens Edwin ook de komst van de drieklezoor in de tweede helft van de 16de eeuw. Deze driekwartsteen op de hoeken en dagkanten van vensteropeningen zou samenhangen met de toestroom van vluchtelingen uit de Zuidelijke Nederlanden na 1574. Een hypothese die nog nader uitgewerkt en onderbouwd zal moeten worden.

Met de opkomst van het staand verband in de voorgevels (en drieklezoren op de hoeken) in de 18de eeuw verdwijnt ook de klezoor in de gevel. Rapenburg 65 of Breestraat 125, met respectievelijk een gevel uit 1749 en 1751, zijn hiervan mooie voorbeelden.

lezen is het boek 'Zeventiende-eeuwse Architectuurtekeningen. De tekening in de ontwerp- en bouwpraktijk in de Nederlandse Republiek' uitgegeven bij Waanders te Zwolle 2006.

A.R.

Mooi uitgewerkte, zeventiende-eeuwse tekeningen van profiellijsten. (uit: Zeventiende-eeuwse Architectuurtekeningen. De tekening in de ontwerp- en bouwpraktijk in de Nederlandse Republiek)

De omslag van het boek *Zeventiende-eeuwse Architectuurtekeningen*.
(Waanders Zwolle)

BOUWHISTORISCH PLATFORM

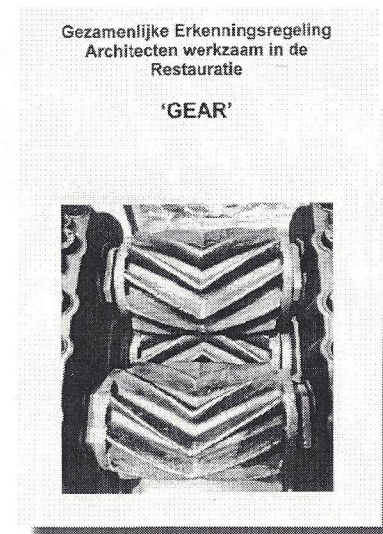
21 februari 2007

Waardstelling in de praktijk van de Nederlandse monumentenzorg – Charlotte van Emstede

Charlotte van Emstede heeft bouwkunde aan de TU Delft gestudeerd en is sinds 2003 begonnen met de studie filosofie/richting cultuurfilosofie aan RU Utrecht. Zij hoopt in 2008 de studie af te sluiten met een promotie onder de begeleiding van de promotoren Paul Meurs, hoogleraar restauratie TU Delft faculteit Bouwkunde en tevens directeur van Urban Fabric, en Dirk de Vries, Visiting Professor Bouwhistorie aan TU Delft. Het thema is de *Waardstelling in de praktijk van de Nederlandse monumentenzorg*. Bij haar promotieonderzoek maakt zij deel uit van het aan de faculteit Bouwkunde (afd. architectuur) en de leerstoel Restauratie verbonden Kenniscentrum Modificatie-Interventie-Transformatie, kortom @MIT genoemd. Dit is een internationaal wetenschappelijk kenniscentrum met het doel het bevorderen van multidisciplinair onderzoek, productontwikkeling en kennisuitwisseling op het gebied van modificatie, interventie en transformatie van de gebouwde omgeving. De drie werkerreinen van MIT zijn als volgt te verklaren: *Modificatie* betreft het schaalniveau van het

materiaal tot aan het gebouw, *Interventie* dat van het gebouw tot aan het ensemble en *Transformatie* dat van het ensemble tot aan het silhouet van stad, dorp en landschap. De drie-stappen-benadering houdt ook in analyse, ontwerp en techniek en deze stappen worden gedocumenteerd.

MIT beoogt ook een impuls te geven aan de vernieuwing van onderwijs en onderzoek en acht het noodzakelijk hiervoor ook de relatie tussen wetenschap en de beroepspraktijk te verbeteren, en ook vraag en aanbod van wetenschappelijke kennis beter op elkaar af te stemmen. Een fundamentele onderzoeksopgave, met name in verband met de Interventie, is het ontwikkelen van methodieken om een gemeenschappelijk 'vocabulaire' te ontwikkelen tussen erfgoed specialisten en (restauratie)architecten. Omdat in de praktijk de op kunsthistorische inzichten gefundeerde bevindingen of waardestellingen veelal botsen met die van ontwerpers/opdrachtgevers en tevens de beheersbaarheid van de huidige lijst Rijksmonumenten ter discussie staat, bestaat er grote behoefte aan expertise en een systematisch aanpak voor waardering en beoordeling. Een speerpunt van de onderzoeksactiviteiten is dus het ontwikkelen van een database, waarin verschillende typen van interventies worden gedocumenteerd en geanalyseerd. Relevant voor het onderzoek zijn ook de wisselwerking en het effect van de multidisciplinaire benadering.

GEAR, *Hobéon® Certificering BV*, November 2005.

De spreekster ging uitgebreid in op de verschillende bij een Interventie betrokken partijen:

- de RACM met o.a. de Redengevende omschrijving van een beschermd monument, die overigens nooit was bedoeld als leidraad en/of toetsingskader bij interventieplannen;
- gemeentelijke monumentencommissies, die hun oordeel over interventieplannen baseren op diepgaande informatie, uiteindelijk dus op waardestellingen.
- architecten, die de huidige redengevende omschrijving niet als leidraad voor een interventie kunnen gebruiken; voor het ontwerpproces is het echter noodzakelijk de cultuurhistorische waarden van een object te kennen en te definiëren. Een waardestelling van een monument vergt echter specifieke bouwhistorische kennis en ervaring met de verschillende vormen van bouwhistorisch onderzoek.
- kunsthistorici, Van Emstede bedoelt vermoedelijk ook bouwhistorici, zouden meest geschikt worden geacht om gefundeerde en objectieve waardestellingen te leveren.

Deze waardestellingen met het begrippenkader 'hoog monumentaal – indifferent – verstorend' worden door de andere partijen veelal als star en onbruikbaar ervaren.

De redengevende omschrijving, waardestelling en interventie raken in de huidige praktijk steeds meer met elkaar verstrengeld. Men ziet de noodzaak in van een objectieve, doch in het geval van een interventie, meer richtinggevende waardestelling. Het is dan ook onvermijdelijk dat de huidige tegenstelling tussen architecten, kunsthistorici en toetsende instanties wordt opgeheven en de ingesloten opvattingen over elkaars werkwijze overboord worden gezet, en dat alle partijen zich inzetten voor een bruikbaar eindproduct. Vraag blijft wel: "Wat wordt er dan van het tot nu toe altijd verlangde, onafhankelijke oordeel over wat een gebouw tot een monument maakt, wat kan worden behouden en wat er moet veranderen: de aard van de redengevende omschrijving, het begrippenkader van de waardestelling, de houding van de monumentencommissie of de inhoudelijke rol van de plannenmaker?"

De Richtlijnen Bouwhistorisch Onderzoek uit 2000.

Belangrijke achtergronden voor het onderzoek van de spreekster zijn het Charter van Venetië (1964), de Monumentenwet (1961, vernieuwd in 1988), de Richtlijnen Bouwhistorisch Onderzoek (1999) en de sinds kort bestaande Gemeenschappelijke Erkenningregeling Architecten werkzaam in de Restauratie (GEAR, 2005).

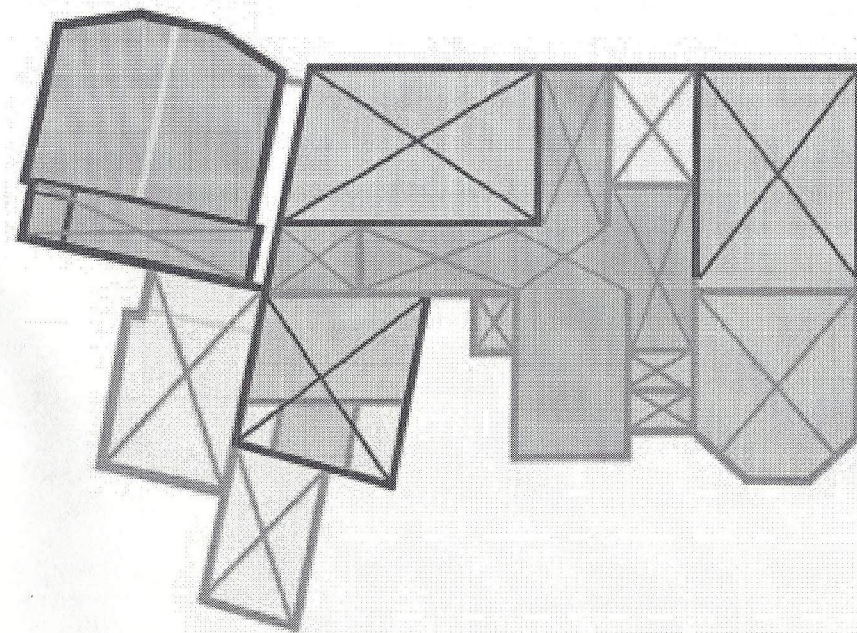
Met de GEAR bestaat voor architectenbureaus,

werkzaam in de restauratie en instandhouding van (beschermde) monumenten, de mogelijkheid om de kwaliteit van het werk op vakinhoudelijk gebied te definiëren en toetsbaar te maken.

De diverse wetten, richtlijnen, regelingen en de beroepsgroepen overziend, kan worden geconcludeerd dat de wetgeving en praktijk, zowel onderling als op zichzelf staand, niet overeenstemmen.

Het doel van Van Emstede's onderzoek is een bijdrage te leveren aan het ontwikkelen van een waardestelling die meer toegespitst is op de interventiepraktijk, zodat architecten deze als basis voor ingrepen kunnen gebruiken en de toetsende instanties het als kader voor de beoordeling van die ingrepen met betrekking tot het monument kunnen hanteren.

Door de waardestelling niet meer te zien als *een onderdeel binnen de context* van het

Kleurcodering en waardestelling.

maken en beoordelen van interventieplannen, maar als *zijnde de conditionele context*. Dat wil zeggen een context die de noodzakelijke voorwaarde is, opdat de processen zich kunnen afspelen en waarbinnen de processen zich vervolgens zullen afspelen. De traditionele, slechts aanvullende rol van de waardestelling wordt dan vervangen door een leidend gegeven, namelijk een processturend en procesbegeleidend document. (Dit in tegenstelling tot de huidige bouwhistorische praktijk, waarbij een op zichzelf staand kennisrapport wordt geproduceerd). Dit betekent dat:

- 1) de waardestelling vooraf moet gaan aan planvorming en door architecten en waardestellers als eerste stap in een interventieproces moet worden ingebed;
- 2) de waardestelling ten behoeve hiervan en van het toetsende kader dat het moet bieden, niet alleen informatie moet geven over de hiërarchie van waarden, maar ook uitspraken moet doen over de wenselijkheid en onwenselijkheid van waar en wat voor ingrepen zouden kunnen plaatsvinden;
- 3) de waardesteller zich bewust moet zijn van deze nieuwe rol van de waardestelling en een daarop aansluitende waardestelling moet maken.

Er zijn wel richtlijnen voor bouwhistorisch onderzoek, maar de methodische benadering van de stap daarna, het opstellen van de waardestelling, is summier. Daarom is

het nodig om een methode voor waardestelling te ontwikkelen die naast het overbrengen van de vereiste gegevens ten behoeve van een vervolgtraject met andere partijen, ook de stappen en vertaalslagen in zich verenigt, waardoor de waardestelling de hierboven geschetste rol van *conditionele context* kan vervullen.

Charlotte van Emstede geeft tenslotte aan dat zij het onderwerp verder uitwerkt met een opzet voor case-study-onderzoek, door verder literatuuronderzoek naar contextualiteit. Contextualiteit is binnen de filosofie een benadering van moreel handelen en ethisch verantwoorde keuzes maken, die a. de situatie benadrukt waarin de oordelen gemaakt worden en b. een rol geeft aan regels en principes.

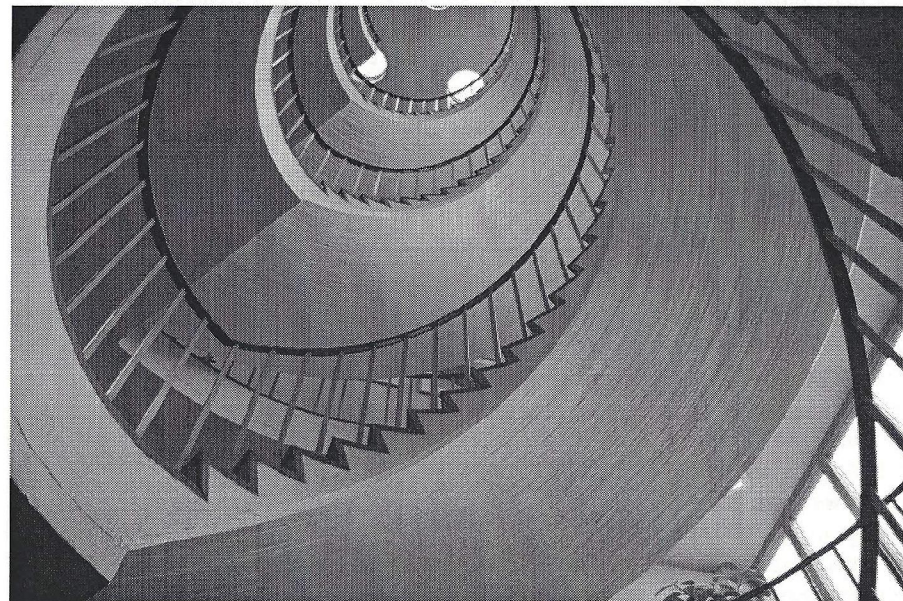
Jongere & jongste bouwhistorie? – Ronald Stenvert

Ronald Stenvert zijn voordracht sluit mooi aan op het voorgaande onderwerp, waarbij zijn onderwerp is gefocust op het vak bouwhistorie. Aanleidingen zijn het toenemende belang van de jongere en jongste bouwhistorie (laatstgenoemde betreft de architectuur van de Wederopbouw) en de voor de bouwhistorie actuele discussie over een toekomstige certificering en/of erkenningsregeling.

Stenvert benadert de problematiek in de vorm van een 'sandwich van veel vragen, dik belegd met kennis ertussen'. Zijn doel is een oproep tot initiatieven bij de bouwhistorici, zowel procesmatig (keten) als vanuit academisch zicht (kolom), gezien de nieuwe ontwikkelingen, waarin bouwhistorici van particuliere bureaus zowel als van gemeentelijke diensten zich zullen moeten gaan verstaan met een erkenningsregeling en/of een certificering van het restauratieproces. Dit is analoog aan wat recentelijk in de archeologie heeft plaatsgevonden. Daarom moet de bouwhistoricus zich bezinnen op zijn kernkwaliteiten en zijn positie binnen het gehele restauratieproces (keten). Bouwhistorie is namelijk maar een klein onderdeel van de cultuurhistorie binnen de RACM. Cultuurhistorie als begrip heeft in korte tijd een belangrijke verandering ondergaan. Tot voor kort was het vooral een verdieping van de historie met betrekking tot de meer immateriële zaken zoals idee en maatschappij en hoe die in een bepaalde tijd in de gebouwde omgeving tot uiting gebracht werden. Recentelijk wordt cultuurhistorie vooral gebruikt als 'containerbegrip' voor cultuurwaarden in tegenstelling tot natuurwaarden (rood versus groen) waarbij de ruimtelijke component dominant is geworden. Met andere woorden in het begrip cultuurhistorie is de historische component door de ruimtelijke component vervangen. En dat heeft verstrekkende gevolgen, omdat de bouwhistoricus meer vertrouwd is met de historische component dan met de ruimtelijke component.

Dit is één van de belangrijkste nieuwe uitdagingen voor de bouwhistorie. Hoe de bouwhistorie en de meer en meer toegepaste verplichting tot bouwhistorisch onderzoek zal worden ingepast in de Wet van Malta, is een tweede. De inmiddels zeven jaar geleden opgestelde Richtlijnen Bouwhistorisch Onderzoek zullen in dat kader

moeten worden aangepast. Om het gevaar van marginalisatie van de bouwhistorie te voorkomen, is een actieve opstelling gewenst. Zo hebben de architecten inmiddels al een Gezamenlijke Erkenningsregeling van Architecten Werkzaam in de Restauratie (GEAR). Maar wat daar over de bouwhistorie in vermeld staat, roept de nodige vragen op. De boude uitspraak dat er een verschil bestaat tussen 'klassieke monumenten' (van vóór 1850, meer bouwfases, dus multichroom) en 'monochrome' gebouwen (uit één bouwfase) van daarna, miskent ten ene male de essentie van de bouwhistorie. Ieder gebouw - zelfs het Utrechtse Muziekcentrum aan het Vredenburg (1973-'79) - is

In het werk gegoten betonnen trap met nog zichtbaar de afdruk van de bekistingslatjes, Shell-complex Amsterdam-Noord (1957-1959). (foto R. Stenvert)

een 'multichroom' gebouw met een historische gelaagdheid. De essentie van de bouwhistorie - de kernkwaliteit - is, dat bouwhistorici geschoold zijn in *close reading* van het gebouw, met als uitgangspunt het object en de analyse van de constructie en de materialen in hun historische ontwikkeling. Architectuurhistorici richten zich vooral op vorm en typologie, en andere specialisten zijn bijvoorbeeld deskundig wat betreft de interieurafwerking. Het bouwhistorisch onderzoek kan worden gedefinieerd als objectgericht en projectgebonden met als doel het object in zijn historische gelaagdheid te onderzoeken en waar nodig te waarderen. Het algemene doel is een object zo min mogelijk te laten eroderen, zuinig te zijn bij veranderingen, weloverwogen keuzes te maken wanneer niet alles behouden kan blijven en deze

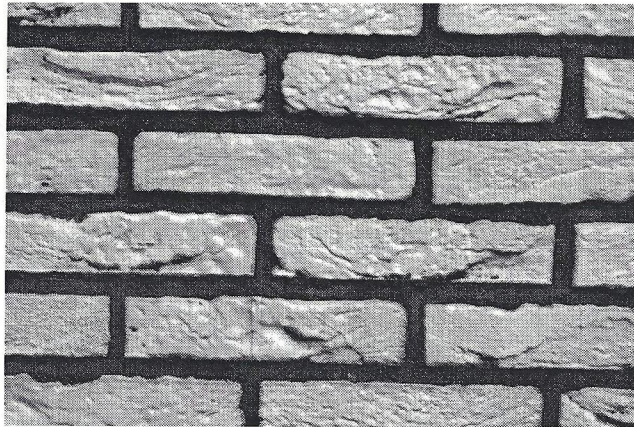
resultaten in het restauratieproces in te brengen (keten).

Van het grootste belang bij dit alles is dat er daarnaast ook meer specialistische kennis wordt ontwikkeld wat betreft de historische ontwikkeling van materialen en constructies, waar we in feite momenteel nog onvoldoende van afweten. Dit te ontwikkelen referentiekader met als doel kennisvermeerdering om nog beter te kunnen kijken noemt spreker de kolom. Aspecten van dit nog vol lacunes zittende veld illustreert hij met een boeiend college over baksteensoorten en betonconstructies vanaf de 19de eeuw tot ver in de 20ste eeuw, de wederopbouwperiode.

Het thema baksteen wordt behandeld met nadruk op de uiterlijke verschijningsvorm en wat daaraan af te lezen valt. Aan de hand van vele plaatjes en voorbeelden worden besproken de Canadese vormbaksteen (vanaf 1867), strengperssteen (1858), geglazuurde steen, vacuüm-strengperssteen (1933), nageruwde of gekamde strengperssteen en reuzenmoppen bij Kropholler en Van der Steur. Van de productie en verspreiding van de geglazuurde vormbaksteen die karakteristiek is bij gebouwen als de Tomadofabriek Etten-Leur (1954) blijkt nog niets bekend. De kennis over jongere baksteensoorten is momenteel nagenoeg nihil en het zou nuttig zijn een nationale referentiecollectie aan te leggen.

Dezelfde problematiek geldt voor vroege gewapend betonconstructies, waarvan al veel zijn verdwenen en/of waarover nogal tendentiekus is gepubliceerd. Ronald schetst de ontwikkeling: met het voorbeeld van plantenbakken van gewapend cement van Joseph Monier, diens

octrooi op waterreservoirs (1867), zijn patent op het maken van balken van gewapend cement (1877) en de oprichting van de cement-ijzerwerken in Sas van Gent (1888). De waterputten op Haarzuilen (1893) zijn gebouwd volgens de methode Monier. Al spoedig volgt een ontwikkeling van cement-ijzerwerken (gewapend cement) naar gewapend beton (met grint). Een overgangssysteem is toegepast bij spinnerij W.M. Bendix te Dülmen (1908). Een mooi voorbeeld van vroege betonbouw is de in 1888 gestichte tricotfabriek G.J. Willink te

Geglazuurde handvormsteen portiersloge complex Strijp R te Eindhoven (circa 1950). (foto R. Stenvert)

Winterswijk en de diverse uitbreidingen daaraan. De betonskeletconstructie volgens de methode van François Hennebique (1892 patent, verbeteringen 1893, 1897) werd in 1907 algemeen gangbaar. In Winterswijk blijkt de historische gelaagdheid uit de opeenvolgende uitbreidingen vanaf 1912, die niet enkel vanaf de oude bouwtekeningen gereconstrueerd kunnen worden, maar waarbij het gebouw zelf waardevolle aanvullingen op de bestaande kennis biedt. Andere interessante voorbeelden voor de ontwikkeling, de kennis en de omgang met objecten van beton, de kennis en behandeling van de afwerkingslagen, en het inzicht in de verandering van de bouwpraktijk zijn: de fabrieksgebouwen van Philips in Eindhoven (1910, uitbreiding 1920/'21), het Jachtslot St. Hubertus (1915-'20), het Shell-complex in Amsterdam-Noord, het station in Arnhem (1950-'54) met fusée-dak, de Leidse textielfabriek van Clos & Leemruggen met een constructie van schokbeton (1939-1947), en de Koninklijke Weefgoederenfabriek C.T. Stork & Co. in Hengelo, waar dunne schaaldaken met grote overspanning waren uitgevoerd in voorgespannen beton, volgens het systeem Zeiss-Dywidag (1954-'55), etc.

Ronald Stenvert maakt na al deze voorbeelden duidelijk dat er voor de bouwhistorische praktijk veel meer systematische theorievorming is gewenst. Dat geldt zeker ook voor de wederopbouw. Vernieuwend bij de wederopbouw is wijze van aanpak om uit te gaan van categorale onderzoeken, maar teleurstellend is dat er niet vanaf het begin aandacht is ingeruimd voor een onderzoek naar de bouwhistorische ontwikkelingen in die periode. Een bouwhistorisch referentiekader voor de wederopbouw is zowel een desideratum als een sine qua non voor de toekomstige selectie van rijksmonumenten uit die periode.

Voor de toekomst van de bouwhistorie moet een strategie worden uitgestippeld. Het is nodig dat de bouwhistorici, door Stenvert gechargeerd gebouwen-'fluisteraars' genoemd, in de toekomst actiever worden, actoren worden. Zij moeten beter toegelust deelnemen aan het ontwerp- en bouwproces bij restauraties (keten), en behalve diagnoses stellen en waarden bepalen ook een actieve rol spelen bij het proces van besluitvorming. Daartoe moet in het kader van een toekomstige certificering en/of erkenningsregeling over een betere definiëring van processen en producten worden nagedacht en gediscussieerd. Ronald beëindigt zijn betoog door een eerste aanzet te geven en op te roepen tot een herziening van de Richtlijnen, dus versie 3 van de Richtlijnen voor Bouwhistorie.

E.S.

Merlijn Hurx - Promotieonderzoek

Als eerste vertelde Merlijn Hurx over zijn promotieonderzoek dat aan de Technische Universiteit Delft plaats vindt onder de vlag van het @MIT Phd program Urban Architecture. Zijn onderzoek heeft als titel 'The roots of the Profession of the Architect in Holland' met als promotoren Prof. Ir. L. van Duin, Prof. Dr. K.A. Ottenheim en Prof. Ir. H.J. Engel. Onder de titel 'Het repertoire van de exportarchitectuur in de vijftiende en zestiende eeuw in de Nederlanden' was het ook al het onderwerp van zijn Master Thesis aan de Universiteit Utrecht waar hij in maart 2006 bij Koen Ottenheim op is afgestudeerd.

Merlijns centrale these is dat er zich in de late vijftiende eeuw in de bouwpraktijk van de kerkenbouw een belangrijke scheiding heeft voltrokken tussen de fabricage en de assemblage van de natuurstenen onderdelen. Voordien vond de kerkbouw vooral plaats vanuit de bouwloods naast de kerk, maar vanwege specifieke geografische en sociale

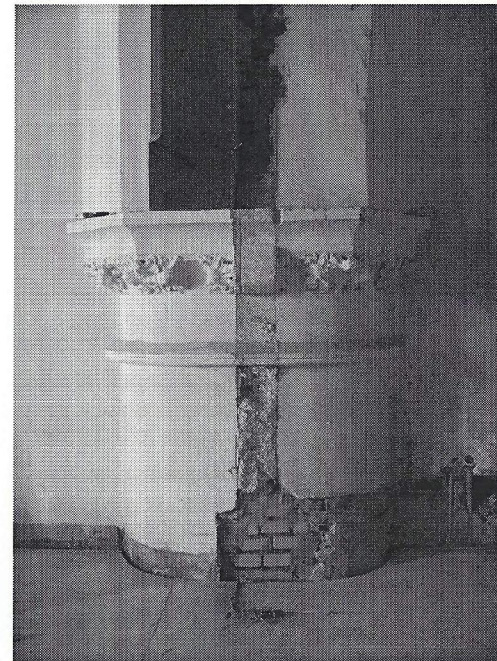
omstandigheden, werden in die periode ontwerp, productie van bouw materiaal en de assemblage op de bouw van elkaar gescheiden. Dit leidde ertoe dat de bouwstenen in toenemende mate in vorm werden

De ideale wijze voor het documenteren van kapitelen. (Brielle, foto A. Reinstra)

gehakt in werkplaatsen nabij de groeves in de Zuidelijke Nederlanden en dat er minder ruw gehakte stenen op de bouwplaats zelf bewerkt hoefden te worden. Die ontwikkeling werd al door Meischke in 1987 onderkend in zijn artikel 'Reizende bouwmeesters en Brabantse handelsgotiek' (in 1988 herdrukt in: R. Meischke, De gotische bouwtraditie, Amersfoort 1988). Waar Meischke vooral de geschreven bronnen tot uitgangspunt neemt, en die in een architectonisch kader plaatst, ligt bij Merlijn vooral de nadruk op het architectonische kader en de bouwmeesters, met een flinke aandacht voor de vormen van de toegepaste profielen.

Een belangrijke these is dat de komst van deze handelsgotiek geleid heeft tot een andere vormgeving in de kerkenbouw. Waar tot die tijd de constructiewijze van de pijlers zo was dat die in vloeiende vorm overgingen in de ribben van de stenen gewelven, werd er in de laatgotische kerken gebruik gemaakt van zuilen met kapitelen, kenmerkend voor wat lange tijd de Brabantse gotiek heette. De kapitelen onderbreken de vloeiende overgang van de opstand, en zowel basement, zuil als kapiteel zijn als onderdelen goed in de groeven te prefabriceren. Het belangrijkste communicatiemiddel om de maatgegevens van de bouwplaats naar de groeve over te brengen was de bouwtekening, maar – naar blijkt - vooral ook de berden of mallen van de te maken profielen. Van deze berden werden doorgaans drie sets gemaakt; voor de kerkmeesters, voor de groeve en voor de ontwerper zelf.

Een tweede these is dat door deze wijze van middeleeuwse rationalisatie en prefabricage, de bouw geleid kan gaan worden door een opzichter waardoor de ontwerper slechts af en toe op de bouwplaats aanwezig hoeft te zijn. Deze scheiding in het bouwvak tussen de taak van ontwerper en van opzichter zou te zien kunnen zijn als een oorsprong van het architectenvak. Voor een onderzoek aan de TU-Delft lijkt een dergelijke vraag naar

Opmerkelijk kapiteel in de Witte Nonnenkapel (Academiegebouw) te Leiden. (foto D.J. de Vries)

de wortels van het architectenvak relevant, maar de uitkomst is ook zeer afhankelijk van welke criteria daarvoor in aanmerking komen. Daarnaast is het dat kerken in de Hollandse steden de grootste afnemers van natuursteen waren, anders had de titel van de studie ook op de wortels van de Brabantse - of breder gesteld - het architectenvak in de Nederlanden kunnen slaan.

Interessant is dat bij dit verdiepende onderzoek veel aandacht uitgaat naar de uitwerking van 26 kerken in Nederland en België, waarvan Merlijn voor zijn Master Thesis al veel materiaal had verzameld. Hij stelt in zijn afstudeerscriptie (Master Thesis) op pagina 20 dat 'het niet in de bedoeling ligt een stilistische staalkaart te maken', maar 'ouderwets goed te kijken en te zoeken naar gelijkenissen'. Achter deze intrigerende terminologie met daarin een echo van zijn begeleider, waarbij het woord stilistisch

taboe verklaard wordt, blijkt wel degelijk de drang naar een gedegen vormvergelijking, oftewel morfologisch onderzoek, en dat is hoe je het ook keert of wendt, de basis van ieder stilistisch onderzoek. Het mag dan niet stilistisch heten, maar inductief morfologisch is het zeker. Zo probeert Merlijn door ouderwets goed te kijken, en liefst met behulp van een profielkam, vergelijkbare profileringen in verschillende kerkgebouwen op het spoor te komen en deze te koppelen aan – de berden van de - bouwmeesters. Daarbij is de aanname dat iedere bouwmeester een in detail afwijkende profilering gebruikte en daarmee uiteindelijk zijn vingerafdruk in het gebouw achter heeft gelaten (Liefhebbers over dit onderwerp leze het fundamentele: Carlo Ginzburg, 'Sporen: Wortels van een indicie-paradigma', in: Idem, Omweg als Methode: Essays over verborgen geschiedenis, kunst en maatschappelijke herinnering, Nijmegen 1988, 206-261).

Wat de studie van Merlijn meer maakt dan enkel morfologisch, is dat hij zich probeert te verstaan met bouwhistorische vragen. Zowel met de bouwpraktijk in het verleden, waar inmiddels een aantal nuttige hypothesen uit voort zijn gekomen, maar ook met de bouwhistorie als zodanig. Groot vertrouwen wordt daarbij gesteld in precieze opmetingen van de gebouwen en gedetailleerd opnemen van profielen. Vanwege weererosie en latere restauratie valt de buitenkant van de gebouwen daardoor helaas af en zo blijft het interieur over. De interessante vraag naar mogelijke verschillen in profilering tussen binnen- en buitenzijde is hierdoor moeilijk te beantwoorden. Wel kan gekeken worden naar verschillende profileringen voor verschillende soorten natuursteen, of met andere woorden; is de profilering van in de Zuidelijke Nederlanden geprefabriceerde kalksteen, anders dan de in Duitse grensgebieden voorbereide zandsteen? Ook zouden de verschillen in de dikten van de zuilen van de in beschouwing genomen kerken nog een nadere groepering op kunnen leveren. En tenslotte, kan de productie van prefabonderdelen (met een enkel groeumerk en stelmerk) ook de relatief plotse afname van steenhouwersmerken beter verklaren?

Ronald Glaudemans - Bouwhistorische waardekaart Amsterdam

Ronald Glaudemans ging als tweede spreker in op 'the making of' van zijn Bouwhistorische waardekaart voor de Amsterdamse stadskern. December 2006 was de presentatie geweest van dit vijftien bladzijden en tien bladen dikke rapport dat zowel in hoeveelheid werk als in belangrijkheid omgekeerd evenredig is aan de geringe omvang ervan (Glaudemans, Ronald, Bouwhistorische waardenkaart voor de stadskern van Amsterdam, Amsterdam 2007).

Het rapport is een eerste belangrijk resultaat van de relatief recente ontwikkeling om gebieden en met name historische binnensteden niet in eerste instantie meer te waarderen om hun aangewezen monumentale waarden, maar juist om hun potenties in kaart te brengen. Dergelijke potentiële kaarten bestaan bij de archeologen al veel langer en spelen daar een belangrijke rol op planologisch niveau. Ze zijn mede bepalend voor wat mogelijk is aan ontwikkelingen in een gegeven gebied. Ook de stedenbouw kent een oerbeeld in de vorm van de dissertatie van Rudger A.F. Smook, Binnensteden veranderen:

atlas van het ruimtelijke veranderingsproces van nederlandse binnensteden in de laatste anderhalve eeuw (Zutphen 1984). Smook gebruikte de oudste kadastrale kaarten als onderlegger voor recente kaarten om het veranderingsproces sindsdien in kaart te brengen. Ronald doet iets soortgelijks, maar dan met meer diepgang en juist met de aandacht op datgene dat niet veranderd is (en daarmee potentiële bouwhistorische waarde kan hebben). In lijn met het Bossche onderzoek van Ad van Drunen is ook niet, zoals in de historische stedenbouw het geval is, uitgegaan van de straten, stegen en pleinen, maar juist van de bouwblokken.

Na een grondige bestudering van de stedenbouwkundige ontwikkeling van de stad Amsterdam, werd gekozen om het onderzoek te beperken tot de oude middeleeuwse kern inclusief de Lastage (Nieuwmarktbuurt). Dit geschiedde, omdat er door recente ontwikkelingen juist veel druk ligt op de binnenstad en – mede daarom, of juist ook weer niet – de binnenstad niet in de kernzone ligt van het als UNESCO-werelderfgoed aan te wijzen deel van de Amsterdamse binnenstad.

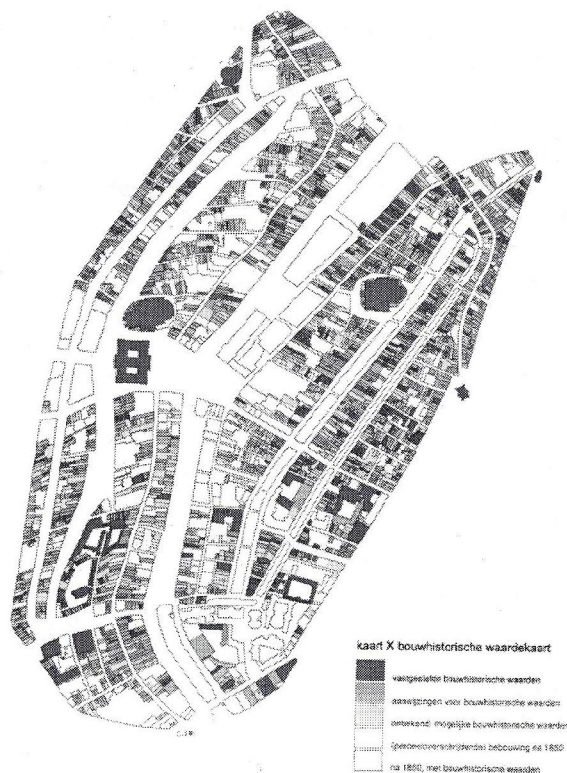
De werkwijze was om het gekozen gebied allereerst in 115 bouwblokken te verdelen en daarnaast alle verspreide documentatie binnenshuis op te zoeken en te verwerken. Zo bleken er net name van het Begijnenhofgebied de nodige, ongepubliceerde, gegevens te vinden, maar blonken andere gebieden juist uit door het ontbreken van enige informatie. Vervolgens is een analyse gemaakt van de ontstaansgeschiedenis van de oudste kern, die begint met de beide oude Amsteldijken; de Oudezijde en de Nieuwzijde. De structuur daarvan is nog in grote lijnen aanwezig. De Amsterdamse kern dateert uit circa 1350 en het Begijnhof dat nog buiten de eerste omwalling van 1380 lag, kwam, samen met de beide Voorburgwallen, rond 1425 binnen de tweede omwalling te liggen. Deze omvang tussen Singel (west) en Geldersekaade (oost) omsluit de middeleeuwse kern van het onderzoek. Een belangrijke tweede stap was de inventarisatie en analyse van de ontwikkeling van de grote kloosterterreinen binnen het gebied. Hoewel deze na de Reformatie in 1578 door de stad geconfisceerd waren, bleek er nog verrassend veel van bewaard. Ook de stedenbouwkundige ingrepen daarna, zoals de bouw van het nieuwe stadhuis en aanpassing van de Dam, werden in de analyse meegenomen.

Na dit uitgebreide voorwerk kon de kadastrale minuut van 1832 erbij betrokken worden en volgde een inventarisatie van welke oorspronkelijke percelen uit 1832 in hun huidige vorm nu nog bestaan. Dat was een belangrijke indicatie voor oudere bouwhistorische waarden. Op grond van deze gegevens werd in het veld verder bekeken of die gebouwen ook werkelijk de te verwachten potenties zouden kunnen hebben, of dat ze deze bij latere verbouwingen verloren hadden. Uiteindelijk bleken er in de middeleeuwse binnenstad nog circa 3500 panden te zijn met mogelijke bouwhistorische waarden. Tevens liggen in het gebied circa 1500 beschermde monumenten. Om politieke redenen is afgezien van een kaart waarop deze beide bestanden met elkaar zijn vergeleken. Voor een toekomstige herinventarisatie van rijksmonumenten zou dit wel een belangrijke, en vermoedelijk onthullende, kaart kunnen zijn waarbij de bouwhistorische erosie door restauratie op een genadeloze wijze aan het licht komt.

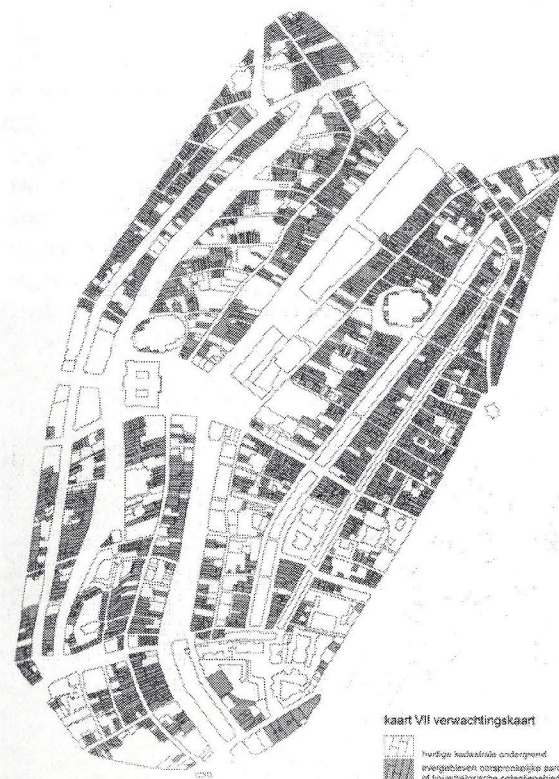
Het resultaat van Ronalds niet geringe inspanningen is een bouwhistorische waardekaart – in dit verband een deductieve bouwhistorische waardekaart - op basis van de perceelsgebonden bebouwing. In de kaart zijn een aantal aanduidingen opgenomen; rood (zekere bouwhistorische waarden), blauw (sterke aanwijzingen voor bouwhistorische waarden), geel (geen informatie) en twee soorten grijs. Lichtgrijze percelen bevatten geen bouwhistorische waarden, donkergrijze percelen betreffen gebouwen met bouwhistorische waarden van ná 1850.

Juist de kwalificatie van bouwhistorische waarden van ná 1850 is nog in ontwikkeling, omdat ze niet op de hier ontwikkelde 'plaatsgebonden' wijze gelokaliseerd kunnen worden en in de Amsterdamse kern ook vaak in plaats van gesloopte middeleeuwse panden zijn gekomen.

Het resultaat is een Bouwhistorische waardenkaart die, om allerlei redenen geen verwachtingskaart of potentiëkaart werd genoemd en, zijn planologische inpassing moet krijgen door opname in het bestemmingsplan van de Burgwallen. Daardoor ontstaat er, wat in bestuurspraak een 'borging' genoemd wordt, zodat bij verbouwingsplannen in het gebied verplicht deze kaart geconsulteerd gaat worden. Dit zal naar verwachting leiden tot een bouwhistorische schouw ter plekke, waarna indien gewenst tot een bouwhistorische verkenning overgegaan kan worden om idealiter uiteindelijk met de gevonden bouwhistorische waarden rekening te houden in de verdere planontwikkeling. De Bouwhistorische waardenkaart voor de stadskern van Amsterdam is een belangrijk document, niet enkel voor Amsterdam maar ook als lichtend voorbeeld voor de

Bouwhistorische waardekaart stadskern Amsterdam (Gemeente Amsterdam, R. Glaudemans)

Bouwhistorische verwachtingskaart met bouwhistorische potentiëgebieden en/of oorspronkelijke percellering (Gemeente Amsterdam, R. Glaudemans)

andere Nederlandse binnensteden. In relatie tot het huidige denken over de selectieproblematiek in de monumentenzorg zou deze methode eigenlijk liever vandaag dan morgen op planmatige wijze ook voor andere steden uitgewerkt moeten gaan worden; zoniet voor de Erfgoedbalans van 2008, dan wel voor die van 2012.

R.S.

Vervuiling, verwerking en kleuring van natuursteen – Hendrik Tolboom

De vervuiling en verwerking van natuursteen, met als gevolg een fraai gekleurde buitenhuid –de patina- was het onderwerp van de lezing. Zandsteen en Kalksteen verwerken op verschillende manieren, afhankelijk van de structuur. Door de invloed van hemelwater wordt kalksteen wit op die plaatsen waar het water langs loopt, vooral in gleuven van frijnslagen. Zandsteen wordt in de oppervlakkige laag daarentegen juist zwart. Waar het in contact komt met wind en water gaat het een korst vormen. De voorbewerking van de steen is daarbij van belang: het maakt voor het verweringsaspect veel verschil of de steen machinaal vlak gezaagd is, of met de hand. In het verleden was zand en kalksteen vaak beschilderd, om zodoende het aanzien ervan te optimaliseren. Voorbeelden worden getoond van zandsteen dat met laser is gereinigd, maar ook van zandsteen dat eerst gezandstraald is en daarna nog met laser gereinigd, hetgeen een (tot dusver) blijvende vergeling heeft veroorzaakt. Daarnaast liet Tolboom een voorbeeld zien van een zandstenen zuil op het Binnenhof, waar silicaatverf op aangebracht is, om de natuurlijke uitstraling en patina na te bootsen.

Bij reparaties is het zaak om het reparatieciment op kleur te brengen. Veelgebruikt en heel goed werken daarbij koffie of thee, gemengd door het cement. Minder gelukkig was het voorbeeld op het Plein 1813, waar het monument met een airbrush is ‘gebruist’ met silicaatverf. Door de aanwezigheid van eerder aangebrachte reparatie mortels, met een andere samenstelling, ontstonden op die plaatsen kleurverschillen en vlekken. Bij een gevel van Bentheimer zandsteen, waar de zwarte korst afbladderde is met verf de kleur ‘genivelleerd’, oftewel het geheel is ‘ontstoord’. Het betreft hier geen conservering van de zandsteen, enkel een esthetische aanpassing. De silicaatverf gaat geen binding aan met de zandsteen.

Naar aanleiding van het pas verschenen boek: Utrecht in steen, merkt Frans Kipp, bouwhistoricus bij de gemeente Utrecht, op dat ook de Dom beschilderd was op bepaalde plaatsen. Kennelijk werd deze techniek op veel gebouwen en ook al vele eeuwen geleden toegepast.

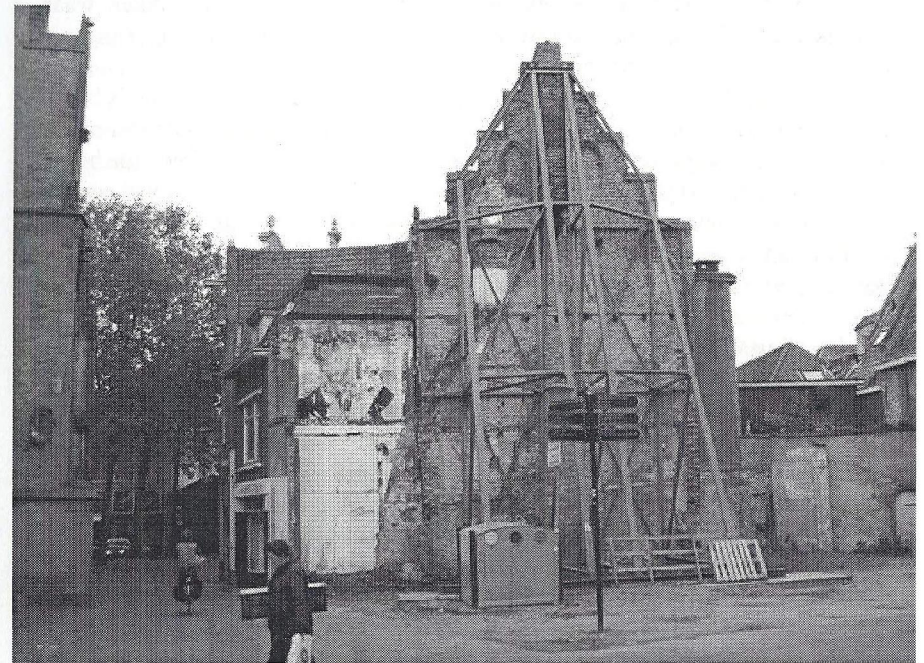

Zandstenen zuil op het Binnenhof, ‘gebruist’ met silicaatverf. (foto H. Tolboom)

Het gotisch kernhuis van het Deken Doijshuis te Deventer – Wijnand Bloemink

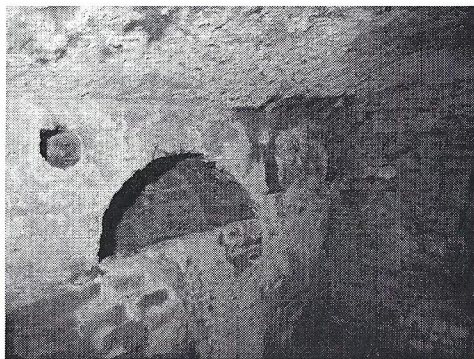
Mede namens Agnes Hemmes, partner in Buro Bouwwerk, wordt een onderzoek gepresenteerd naar genoemd kernhuis in Deventer. Momenteel bestaat er van dit huis naast de Lebuïnuskerk alleen nog een trapgevel, deels gerestaureerd in 1961 door architect Knuttel, ingepakt in een metalen korset, en een restant van een linker zijgevel en een kelder. Achter deze gevel heeft een huis uit 1934 gestaan, dat gedeeltelijk in 1968 is afgebroken, i.v.m. het vermetele plan om van Deventer een ‘dubbelstad’ te maken aan weerszijden van de IJssel. Als voorschotje op dit idee is men toen vast een aantal panden in de stad gaan afbreken. Er is nog wel een huis in de aangrenzende straat bewaard gebleven met een kap uit de 14de eeuw.

In de geschiedenis is terug te vinden dat het huis lag in een gebied naast de kerk, dat in de 13de eeuw werd toegevoegd aan de bisschopshof, het ‘Papenklooster’, waar de kanunniken woonden. De gevel heeft elementen uit de late 13de eeuw. In 1334 is er in Deventer een grote brand geweest, en in de huidige gevel zijn restanten uit die periode terug te vinden. Bij onderzoek in 2002 viel een deel van een vulling van een dichtgezet venster weg waardoor gekleurde biezen zichtbaar werden langs de vensteropening, momenteel aan weer en wind blootgesteld. In het deels achter de gevel gebouwde huis, dat nog een onderdeel van een zijmuur incorporeert, zijn bouwsporen aangetrof-

De gevel van het Deken Doijshuis te Deventer. (foto W. Bloemink)

fen, waaronder een muurplaat. De muur is twee en een half steens dik, 70 cm. Aan de hand van bouwsporen kan een reconstructie van het huis in de 14de eeuw worden gemaakt: waarschijnlijk een representatieve ruimte op de begane grond en een korenzolder. Ook worden de balkvloeren en de kap op papier gereconstrueerd: een sporenkap met dubbele haanhouten, zoals meer gevonden en past bij een traditioneel stenen huis in Deventer. Ook in Utrecht was dit de manier van bouwen in de late 13de eeuw. De verdiepingsbalklaag moet hebben bestaan uit moerbalken en kinderbinten. Er

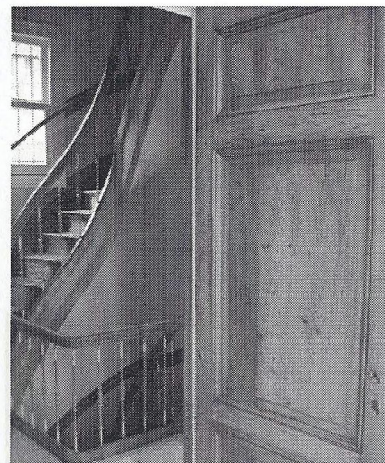
Kelder van het Deken Doijshuis met dichtgezette doorgang? in de zijmuur. (foto W. Bloemink)

zijn restant openingen van in de muur opgelegde kinderbinten, zonder strijk balk. De kelder is nog compleet aanwezig, zij het dat het maaiveld na de brand verhoogd is. Bijzonder is de moerbalk in de scheidingsmuur met zijn beide sleutelstukken, waarschijnlijk daterend uit de periode van de stadsbrand, de 14de eeuw. De afmetingen van de kelder komen overeen met het kernhuis.

Bijzonder is dat de gevel tot een bepaalde hoogte met een baksteenpatroon is beschilderd over een dunne pleisterlaag, waarbij het baksteenpatroon niet overeenkomt met het eronder aanwezig metselverband. Ook de zijmuur was aan de buitenzijde beschilderd. Het waarom van de beschildering is niet duidelijk, hoewel er zich wel een dichtgezette opening achter de pleisterlaag bevindt. Geopperd wordt bij de discussie dat de muur beschadigd was, of dat er iets werd dichtgezet met een nieuw formaat stenen, hetgeen verdoezeld moest worden.

Eikenhoutimitatie – Hannie de Keijzer

Spreekster is van beroep decoratieschilder en gevraagd een project te doen in de woning van de voormalige adjunct-directeur van de Koepelgevangenis in Haarlem. Deze woning werd geheel gerenoveerd en in het bestek dd. 1904-1907 stond dat het houtwerk van kozijnen en deuren geschilderd was in een patroon van eikenhoutimitatie. Tijdens de ontmanteling, waarbij alle platen die de deuren bedekten zijn verwijderd, is eigenlijk geen enkele deur gevonden, met een duidelijke eikenimitatie die als voorbeeld zou kunnen dienen. Op één deur is een geelbruine, vrij egale verf gevonden die als uitgangspunt diende. Er worden door de spreker aan de zaal diverse vragen gesteld, over de gang van zaken bij een dergelijk project. Hoe dit in de praktijk gaat, wie de opdrachtgevers in zo'n geval zouden moeten zijn of zijn (locale opmerking: degene die betaalt), wat de stadsarchitect voor inbreng heeft, en wie de

Paneeldeur met nieuwe eikenhoutimitatie. (foto H. de Keijzer)

herkennen is en dus te imiteren, en dat er in goed eiken eigenlijk weinig knoesten voorkomen.

Imitaties, het lijkt er op – Dirk de Vries

De grote omslag van het gebruik van eiken naar grenen bij huizenbouw vond in de Nederlanden plaats vanaf 1570. Het eiken was moeilijk te krijgen en, indien met veel moeite uit het buitenland geïmporteerd, bijzonder duur. Een rijke uitstraling hield het wel, en dat was mogelijk de reden dat een plafond uit 1620, waar spreker een voorbeeld van liet zien, was beschilderd met een eikenimitatie over het grenen heen. Voor spreidseel en wagenschot werd het beste deel van de eikenboom gebruikt, kwartiers gezaagd, en het patroon daarvan vormde waarschijnlijk de richtlijn voor deze overschildering.

Een ander plafond, uit een huis in Middelburg, XVIIIA, toont een sjabloon decoratie met daarnaast een imitatienerf. Hier is sprake van een grove nerf, die waarschijnlijk is terug te voeren op een imitatie van grof loofhout.

Een ander voorbeeld van een huis in Zwolle toont een houtimitatie met bloemen, waarbij ook heel duidelijke brede nerven geschilderd zijn.

Het cassetten plafond uit het bekende huis uit de Warmoesstraat (al eerder op een Platform getoond) heeft op de zichtvlakken finer met een vlammend patroon, mogelijk is dit een loofhoutnerf?

Het Dürerhuis, 1563, heeft ook houtimitaties, in de vorm van een grof nerfpatroon. De vraag is, welke boom ten voorbeeld heeft gestaan voor grove nerfschilderingen.

interpretatie van eikenimitatie bepaalt. Hierover wordt kort gediscussieerd. Kleurhistorisch onderzoek is uiteraard van het grootste belang. Spreekster heeft op eigen initiatief naar kleur gekeken, en beoordeeld of lichter of donkerder in een bepaald vertrek of op de trap beter zou uitkomen. Zij heeft panelen op de deuren aangebracht, deze behandeld met primer, en daaroverheen een aantal lagen waterdragende verf, met amber en oker geschilderd. Op de deuren werd een 'eikenhout' tekening aangebracht in zwarte streepjes, voorzien van enkele knoesten. Vervolgens werd het geheel twee keer afgelakt. Om het geheel aantrekkelijker te maken bracht zij op bijv. de trap andere lijnen aan in het verfwerk, dan de houtnaden van de oorspronkelijke constructie aangaven.

Dirk de Vries merkt op dat eikenhout een bepaald soort spiegels heeft, waaraan het te

De oplossing biedt de achterkant van een Ikea-kastje, waar dezelfde grove nerf te zien is (als op een plafond uit de zestiende eeuw in Amsterdam); het betreft hier inderdaad loofhout, en wel Essen.

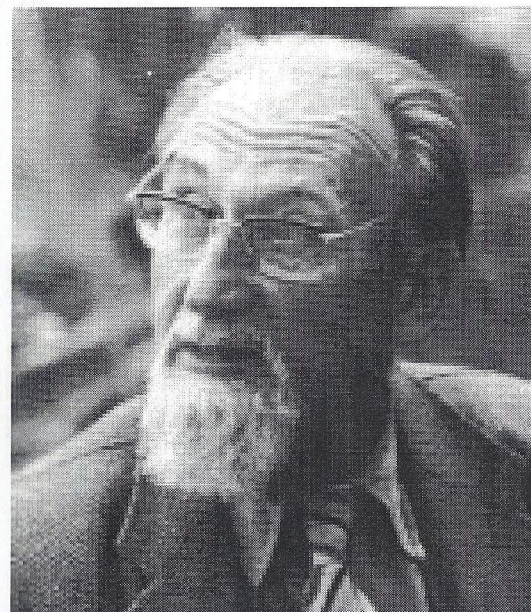
A.H.K.

Naaldhoutimitatie op een 17de eeuwse Amsterdams plafond. (foto A. Reinstra)

In memoriam Jaap Renaud (1911-2007)

Op 25 april overleed Jaap Renaud op 96-jarige leeftijd. Hoewel hij al een vergevorderde leeftijd had kwam zijn overlijden toch nog onverwacht.

Jaap Renaud 1911 - 2007 (foto H. Knook)

Renaud was, om maar met een cliché te beginnen, een icoon. Hij was 'de kastelen-man' van Nederland. Voor de Delftse studenten van de werkgroep restauratie was hij één van de 'grote mannen' uit de monumentenwereld waar zij nog les van hebben gehad: Temminck Groll, Meischke, Zantkuijl, om er maar een paar te noemen. Colleges volgen bij deze heren was zo iets als bij opa op schoot zitten, waarbij opa dan wel even zou vertellen hoe het vroeger allemaal ging.

Renaud was daarop geen uitzondering: geen gortdroge colleges, maar uren doorspekt met allerlei wetenswaardigheden, grapjes, etc., waarbij hij regelmatig afweek van hetgeen hij eigenlijk moest of wilde vertellen. Aan het eind van het college kwam hij

dan altijd tijd te kort. Bij lezingen was er altijd zijn vrouw die de tijd in de gaten hield maar bij de colleges was zij niet aanwezig. Niet dat wij het uitlopen van een college betreunden of het feit dat er afgeweken werd van het programma. Elk woord van Renaud werd opgezogen als een spons.

Renaud bezat overigens nog een benijdenswaardige gave, ongetwijfeld nog een overblijfsel uit een lang verdwenen tijdperk waarin de dia nog niet bestond: hij kon een lezing geven zonder plaatjes. En die plaatjes waren ook niet nodig, Renaud kon gewoon zeer beeldend vertellen en je verveelde je geen moment. Dat kwam natuurlijk ook door zijn goede geheugen dat geen plaatjes nodig had om de draad van het verhaal te blijven volgen. Het zou ons, in ieder geval mij, in deze tijd niet meer lukken.

Ondanks zijn staat van dienst bleef Renaud de bescheidenheid zelf. Hij was ook altijd bereid naar anderen te luisteren en hun mening te overwegen, ook al stond die haaks op wat hij dacht. Ik herinner me dat Jan Kamphuis en ik ons bezwaard voelden toen we een andere bouwgeschiedenis van de ruïne van Brederode meenden te vinden dan

Renaud dat jaren eerder had gedaan. Toen we hem dat vertelden was hij direct bereid zijn mening te herzien en hij kwam naar Santpoort om met ons nog eens door de ruïne te lopen en de resultaten van ons onderzoek te bespreken. Ik verdenk hem ervan dat hij misschien heimelijk tevreden over zichzelf was omdat hij zulke goede leerlingen had afgeleverd. Dat meen ik te mogen opmaken uit een compliment dat hij mij ruim een jaar later gaf. Toen ik hem vertelde dat ik naar een lezing van hem kwam luisteren vroeg hij waarom? Ik antwoordde dat als de grote meester een praatje hield ik er dan bij wilde zijn. Hij antwoordde: 'soms weten de leerlingen meer dan de meester'.

Renaud heeft aan de wieg gestaan van een internationaal tweejaarlijks congres, Château Gaillard, waar castellologen uit heel West-Europa (en soms van daarbuiten) elkaar informeren over kastelenonderzoek. Nederland is daar altijd goed vertegenwoordigd. Renaud heeft ook een aantal castellologen afgeleverd die aan de basis hebben gestaan van het Kastelen Inventarisatie Project (KIP) dat later is uitgegroeid tot het Kastelen Lexicon Nederland. Daardoor wordt er nu gewerkt aan de inventarisatie van alle kastelen in Nederland. Hij heeft er ook voor gezorgd dat onderzoeken werden gepubliceerd in het door hem geïnitieerde tijdschrift *Castellogica*. Hij bood daarmee de beginnende castellologen een mogelijkheid hun artikelen te publiceren, maar door zijn inspirerende wijze van vragen naar nieuwe kopij initieerde hij ook nieuw kastelenonderzoek en dat heeft in de afgelopen jaren zijn vruchten afgeworpen.

Het overlijden van Jaap Renaud heeft een leegte achter gelaten, niet alleen op het gebied van de kastelenkunde.

Taco Hermans

Congres Boerderijonderzoekers

Congres Boerderijonderzoekers op de Lüneburger Heide 3-5 november 2006

Het Duitse vakblad 'Der Holznagel', ook in Nederland veel gelezen, slaat een brug tussen practici werkzaam in de monumentenzorg en wetenschappers, zoals volkskundigen en kunst- of architectuurhistorici. Ook wordt het blad (dat al 30 jaar bestaat) gewaardeerd door heemkundigen, architecten en liefhebbers van oude boerderijen. Momenteel is de actieve dr. Dietrich Maschmeyer de voorzitter van de IGB: *Interessengemeinschaft Bauernhaus*.

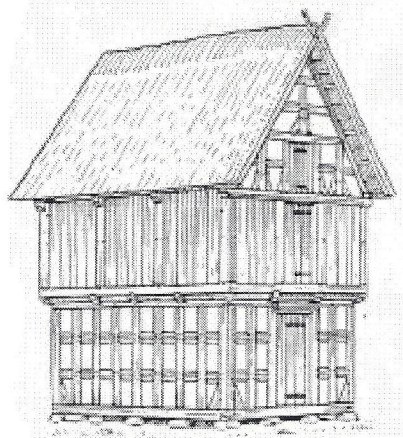
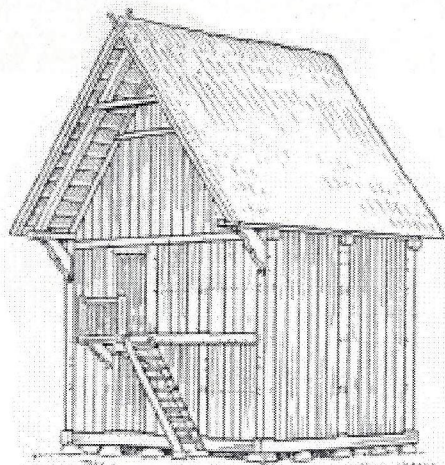
De bijeenkomst van de *Arbeitskreis für Hausforschung* (waarbij Sophie Elpers van de SHBO en ondergetekende aanwezig waren) vond dit jaar plaats in het Openluchtmuseum in Hösseringen, ten zuiden van Lüneburg. Als 'Leitmotiv' stond leven en werk centraal van de befaamde boerderijonderzoeker Gerhard Eitzen, die in heel Duitsland opmetingen verrichtte en aan de hand daarvan reconstructies deed. Hij was een tijdgenoot en collega van prof. dr. Josef Schepers, uit Münster.

De referaten werden gegeven in een passende omgeving: een heidelandschap met schaapskudden temidden van zwerfstenen uit de IJstijd, omringd door gebouwen in 'Heimatstil' met gekruiste paardenkoppen op de nok. Johannes Buhr refereerde over de skeletbouw: stijl- en regelwerk met vullingen van staande planken op de Lüneburger Heide, speciaal voorkomend bij houten spiekers. Directeur dr. Horst Löbert van het regionale openluchtmuseum te Hösseringen verwelkomde de 80 deelnemers, waarna dr. Konrad Bedal, directeur van het 'Fränkisches Freilichtmuseum' in Windsheim de betekenis van Eitzen schetste voor het huisonderzoek. Eitzen bleek vaak juiste dateringen te geven, bevestigd door naderhand verricht dendrochronologisch onderzoek. De opgelegde balk (waarvan Frank van der Waard in Drenthe veel oude voorbeelden ontdekte) blijkt tussen Hondsrug en Elbe ouder dan de ankerbalk, die vaak pas na 1650 algemeen toegepast wordt. De voorzitter dr. Dietrich Maschmeyer hield een betoog over de verschuivingen in het Duitse boerderijonderzoek tussen 1906 en 2006 en meldde dat de monumentenzorg op dat gebied ernstig te kort schoot.

De arts en boerderijonderzoeker Ulrich Klages sprak over een veldonderzoek naar de ontwikkeling van de houten funderingen van schuren en boerderijen tussen 1400 en 1650.

In de middagpauze werd een hallehuis bezichtigd, daterend uit 1681, en opgezet als vakwerkbouw. Dit gebouw had al vroeg een kroegfunctie gehad.

Dr. Heinrich Stiewe van het Openluchtmuseum te Detmold, ging in op de overgang van de middeleeuwse staanderfundering naar het klassieke hallehuis na 1550 (zie zijn artikel over het landelijke bouwen in de periode tussen de Middeleeuwen en de

Spiekers van Noordduitse boerenerven.
Tekeningen: G. Eitzen, 1955

vroege Nieuwe Tijd in 'Zeitschrift für Agrargeschichte und Agrarsoziologie', jaargang 54, Heft 2, 2006, p. 37-50).

De opmeter en dendrochronoloog Erhard Pressler uit het Eemsland (Gersten bij Lingen) heeft boerderijen, burgerhuizen en schuren in Twente, Munsterland en Eemsland onderzocht. Hij beschreef een vroeg 16de-eeuwse ankerbalk uit Overdinkel bij Lossler en een hallehuis-boerderij uit 1480 op het perceel van de befaamde Wehlburg, thans in het Cloppenburgse openluchtmuseum. Volkskundige dr. Herman Kaiser gaf hierover de bestaande archiefinformatie. Architect Frank Braun sprak over het vak bouwgeschiedenis aan de Hogeschool in het Mecklenburgse Wismar, en de rol van de computer bij de opleiding. Openluchtmuseum directeur dr. Klaus Freckmann uit Trier belichtte de rol van Gerhard Eitzen in het gebied van de Moezel en de landschappen aan weerszijden van de Rijn, net noordelijk van Bazel. Freckman ontdekte bij de voorbereiding van het congres van de *Arbeitskreis für Hausforschung* in de Elzas bouwwerken met nokzuil.

Er vond een excursie plaats naar o.a. de uit veldkeien gebouwde kerk van Eimke met vrijstaande houten klokkenstoel, een type dat ook bekend is in Twente, Almelo, Vriezenveen en in Wietmarschen in de Graafschap

Bentheim. Het was een boeiend congres, dat vruchtbare contacten tussen collega's opleverde.

Een interessante bijkomstigheid was dat het 'Dorfcafé mit Brot, Buch und Bett', gevestigd in een oude school op het adres Hinter den Höfen 7, D 29556 Suderburg-Hösseringen beheerd werd door Mila Schrader. Zij runt de uitgeverij 'Edition:

anderweit' die veel bouwhistorische publicaties verzorgt, o.a.: *Mauerziegel als historisches Baumaterial*, 1997. Prospectus aanvragen!

Dr. Everhard Jans

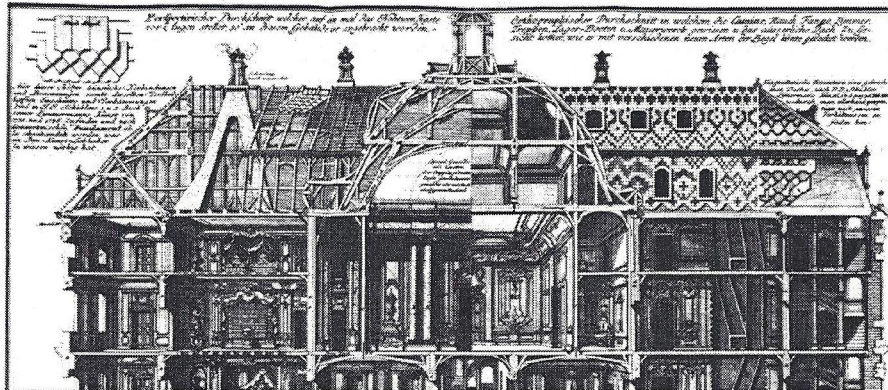
Het aanschaffen waard:

Gerhard Eitzen, *Bauernhausforschung in Deutschland. Gesammelte Aufsätze 1938-1980*.

750 p., 599 afb., Heidenau 2006, ISBN 13: 978-3-930737-50-5.

Prijs (zonder porto): 38 Euro. Te bestellen bij: Landwirtschaftsmuseum Hösseringen am Landtagsplatz, D- 29556 Suderburg-Hösseringen, Lüneburger Heide, Deutschland.

(Bijscript tekeningen. Spiekers van Noordduitse boerenerven. Tekeningen: G. Eitzen, 1955.)

Internationale Tagung:

Dachkonstruktionen der Barockzeit in Norddeutschland und im benachbarten Ausland

Baroque Roof Structures in Northern Germany and its Neighbouring Countries

14. -16. Dezember 2007

Dachwerke in den welfischen Residenzstädten, in Westfalen, in Nordostdeutschland, in Polen, in den Niederlanden, Baroque Roof Structures in Northern France and in Belgium, Baroque roofs in England, Dachformen, Bauholzbeschaffung, ungewöhnliche Dachtragwerke der Barockzeit, Dachwerkbesichtigungen in Celle und Hannover

Leibniz Universität Hannover
Fakultät Architektur und Landschaft
Juniorprofessur für Bauforschung und Denkmalpflege

Anmeldung bis / Registration by: 30. November 2007

www.igt-arch.uni-hannover.de/denk-mal/

Civilbaukunst Bedencken

Persbericht S.H.B.O.

Gezamenlijk persbericht van RACM en SHBO
Zeist-Arnhem, 1 augustus 2007

Archieven SHBO ondergebracht bij RACM

Dit najaar vinden de overdracht en verhuizing plaats van de foto- en tekeningen-archieven van de Stichting Historisch Boerderij-Onderzoek (SHBO) in Arnhem naar de Rijksdienst voor Archeologie, Cultuurlandschap en Monumenten (RACM) in Zeist. Onlangs is besloten dat het zelfstandig voortbestaan van SHBO eind 2007 zal worden beëindigd. De continuïteit van de onderzoeks- en documentatietaken kan, naar het oordeel van het SHBO-bestuur en andere betrokkenen, beter worden gewaarborgd in een grote rijksinstelling.

SHBO is in 1960 opgericht als Nederlands kenniscentrum voor plattelandscultuur en landelijke bouwkunst, met name historische boerderijen. Hieraan was behoefte omdat door de snelle ontwikkelingen in de landbouw veel boerderijen niet meer aan moderne eisen konden voldoen, werden gesloopt of rigoureus verbouwd. SHBO was een betrekkelijk kleine organisatie, ontving subsidie van het ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap (OCW) en verrichtte tegen betaling bouwhistorisch onderzoek.

Afgelopen decennia zijn een boekencollectie en een uniek foto- en (bouw)tekeningen-archief over duizenden boerderijen opgebouwd, waaronder een zeldzame serie tekeningen van boerderijonderzoeker K. Uilkema. Daarnaast verzorgde SHBO tal van wetenschappelijke publicaties over het onderwerp en verwierf ze in 2003 nationale bekendheid als initiator van het Jaar van de Boerderij. SHBO was gevestigd op het terrein van het Nederlands Openluchtmuseum (NOM) in Arnhem.

De betrokken partijen SHBO, NOM, RACM en OCW zijn overeengekomen de SHBO-collectie integraal bij de RACM onder te brengen. Een belangrijk deel van de documentatie- en onderzoekstaken blijft in stand. De collectie vormt een welkome en waardevolle aanvulling op de boerderijdocumentatie van de RACM en blijft ook in Zeist voor het publiek openbaar toegankelijk.

Voor meer informatie kunt u contact opnemen met Ben de Vries, woordvoerder RACM, 030-6983475, www.racm.nl. Of vanaf 6/8 met Wijbrand Havik, voorzitter SHBO-bestuur, 050-3126545.

Boekrecensie Broerekerk

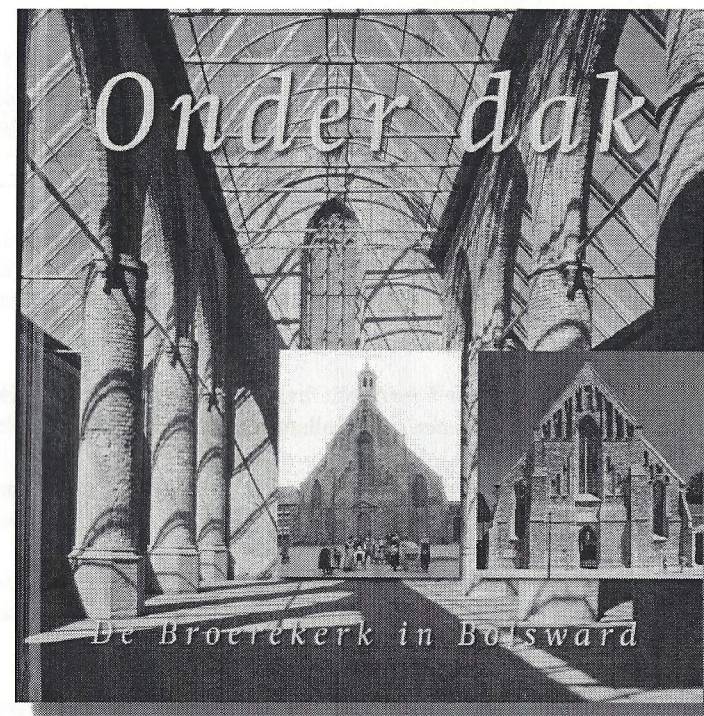
W. Friso en F.J. van der Waard (red.) *Onder dak. De Broerekerk in Bolsward*, Uitgeverij Passage, Groningen 2006. (ISBN-10: 90-5452-160-0), € 19,90

De Broerekerk in Bolsward brandde in 1980 geheel uit, waarbij kap en interieur verloren gingen. De muren met inbegrip van de bijzondere, met klimmende nissen versierde voorgevel bleven behouden. Er ging enige tijd voorbij alvorens men besloot tot een consoliderende restauratie van het gebouw waarbij een modern transparant dak werd aangebracht. Men greep de gelegenheid aan om historisch, bouwhistorisch en archeologisch onderzoek te doen. De resultaten daarvan werden samengebracht in het boek waarvan de titel 'Onder Dak. De Broerekerk in Bolsward', verwijst naar het moderne glazen dak dat werd aangebracht. Het boek verscheen bij het gereedkomen van de restauratie. Uiteraard worden ontwerp en uitvoering voor de restauratie (en consolidatie) behandeld maar dat betreft het laatste hoofdstuk. In de vijf daaraan voorafgaande hoofdstukken worden uiteenlopende aspecten van de geschiedenis van de kerk en het bijbehorende franciscaner klooster behandeld. Aan bod komen de komst van bedelordekloosters in Groningen en Friesland, de huidige verschijningsvorm die in de veertiende eeuw ontstond, de periode na de reformatie. Uitvoerig wordt ingegaan op de relatie van kerk en klooster met de stadsplattegrond, waarbinnen de kerk op een kunstmatige ophoging werd gebouwd. De bouwhistorie komt uitvoerig aan bod in het hoofdstuk van Frank van der Waard die verantwoordelijk was voor het bouwhistorisch onderzoek, terwijl Albert Reinstra het in het koor ontdekte fragment van een mozaïekvloer beschrijft. Vooral deze hoofdstukken zijn interessant voor de bouwhistoricus, behalve door de inhoud maar ook vanwege de wijze van presenteren die gericht is op een breed publiek zonder aan inhoud in te boeten. Dat is behalve aan de zeer leesbare tekst, prettige lay-out en de kleurenfoto's met name te danken aan de vele verhelderende tekeningen.

De bouw van de kerk vond plaats rond 1300 en de vroege veertiende eeuw en is het oudst bekende voorbeeld van een in hout overdekte pseudo-basiliek. In zeven afzonderlijke tekeningen wordt de opbouw van de kerk verduidelijkt. De kerk blijkt in drie segmenten, maar naar één plan te zijn ontstaan. De bouwnaden tussen de segmenten worden in foto en tekening getoond. In kaderteksten worden de verschillende metselverbanden van de afzonderlijke segmenten en een in het metselwerk voorkomend varken toegelicht. Van talrijke bouwsporen en details worden op detailopnamen getoond en toegelicht. Aan de binnenzijde van de voorgevel kon nog worden waargenomen dat er oorspronkelijk een open kap zal zijn geweest en dat er pas later een tongewelf werd aangebracht. Ook restanten van oude kleuring in de vorm van een engobe of van

een pleisterlaag op baksteen werden aangetroffen. Het hoofdstuk over het bouwhistorisch onderzoek behandelt ook het archeologisch onderzoek, zowel het recente tijdens de restauratie als eerder onderzoek in en buiten de kerk. In het schip werden resten gevonden van vloeren bestaande uit plavuizen of platgelegde grote bakstenen terwijl in het koor een nog 2,5 m² groot fragment werd gevonden van een fraaie mozaïekvloer uit de oudste bouwfase, feitelijk een vloer met plavuizen van verschillende afmetingen en kleuren, soms voorzien van decoraties. Albert Reinstra gaat er in een afzonderlijk hoofdstuk uitgebreid op in. Een notenapparaat, een vermelding van bronnen en literatuur en een verklaring van termen besluiten het boek. Met bij elkaar 112 pagina's kreeg het boek een omvang die niet te groot en niet te klein is en die bijdraagt aan de bereikbaarheid en aantrekkelijkheid voor een groter publiek terwijl er toch redelijk diep op de inhoudelijke materie kon worden ingegaan. Voor de vakmatig geïnteresseerden is het boek daarom zeker aantrekkelijk vanwege de inhoud maar ook als goed voorbeeld van een wijze waarop bouwhistorie aan een breed publiek kan worden gepresenteerd.

Wim Weve

Korstmossen en muurbloempjes

Berghuis, W. J., *De Walfriduskerk van Bedum: een bijzondere bouwgeschiedenis ontrafeld*, Instituut voor Liturgiewetenschap, Groningen 2006.

Bouwmeester, H., & G. Timmermans, J. Post, *Woningen uit de fabriek, de woningen van Polynorm*, Faculteit Bouwkunde, TU Eindhoven, 2006.

Bosma, K., & A. Mekking, K. Ottenheim, A. van der Woud (red.), *Bouwen in Nederland 600-2000*, Waanders Uitgevers, Zwolle 2007.

Burkom, F. van, & Y. Spoelstra, *Monumentale Kunst: Categorieel Onderzoek Wederopbouw 1940-1965*, RACM: ICN, Zeist/Rijswijk 2007.

Cerutti, W., *Van Commanderie van Sint-Jan tot Noord-Hollands Archief*, Spaar en Hout, Haarlem 2007.

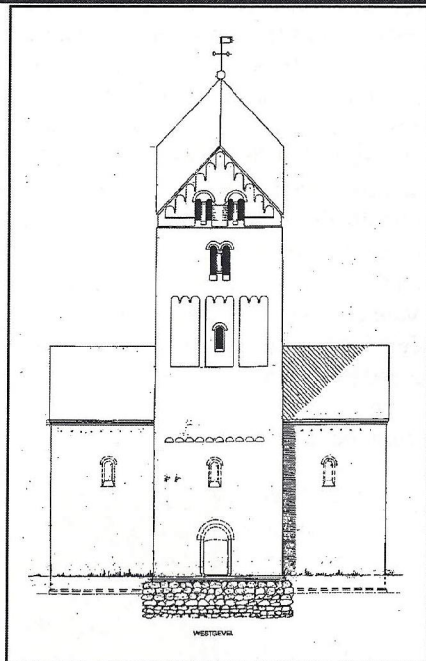
Christoph & Unmack, *Wohnhäuser aus Holz* [Musterbuch 1940], Niesky 2007 (herdruk).

Doornenbal, J., *"'t Behouden Huis": Inventarisatie, realisatie en restauratie van het Noorse prefab huis in Nederland*, Hollandsche Rading 2007.

Dubelaar, W., & T.G. Nijland, H.J. Tolboom, *Utrecht in steen, historische bouwstenen in de binnenstad*, Matrijs, Utrecht 2007.

Ende, H. van den, & R. van Oosten, E. Orsel, M. Roscher, *Dwars door de stad, Archeologische en bouwhistorische ontdekkingen in Leiden*, Primavera Pers, Leiden 2007.

Gerritsen, E., *Zeventiende-eeuwse architectuurtekeningen. De tekening in de*

ontwerp- en bouwpraktijk in de Nederlandse Republiek, Waanders Uitgevers, Zwolle 2006.

Lägers, H., *Hertsteen en Cronement: Haardstenen uit de zestiende en zeventiende eeuw*, Uitgeverij Matrijs, Utrecht 2006.

Leutscher-Bosker, J.A.N. (red.), *Hervonden stad 2006*, Stichting Monument & Materiaal, Groningen 2006.

Loeff, K., *Fabrieksgebouwen: Categorieel onderzoek Wederopbouw 1940-1965*, RACM, Zeist 2006.

Mombers, H.F.J.H. & E. van der Veen, *Historisch overzicht van de voormalige Nederlandse Dakpannenfabrieken 1594-2006: Beknopte fabriekshistorie, overzicht van productiemodellen en technische voetnoten*, Druten/Zeist 2006. Zie ook www.dakpannenmuseum.nl

Nuvelstijn, R., *Kijk op natuursteen: materiaal, winning, bewerking, toepassing en onderhoud*, Samenwerkende Bewonersorganisaties, Rotterdam 2007.

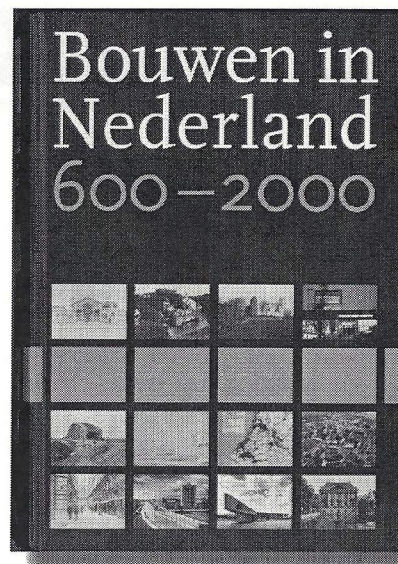
Orsel, E.D., *Rijswijkers in Leiden. Algemeen overzicht van bakstenen en metselwerk in Leiden en signalering van zestiende- en zeventiende-eeuwse kenmerken.*, deel 20 in de reeks Bodemonderzoek in Leiden, Dienst Bouwen en wonen Gemeente Leiden, Leiden 2007.

Rolf, R., *Torens, Wallen en Koepels, Forten in Nederland, Nederlandse Forten*, Prak Publishing, Middelburg 2007.

Stenvert, R. en G. van Tussenbroek red., *Inleiding in de bouwhistorie. Opmeten en onderzoeken van gebouwen*, Utrecht 2007.

Stokroos, M., *Alles wat je altijd al wilde weten over monumenten en bouwstijlen*, Uitgeverij Thoth, Bussum 2007.

Verhofstad, J. & J. van den Koppel, *De geologische stad: Steeds natuursteen*, Nederlandse Geologische Vereniging, Lelystad 2006.

Redactie, kopij en donateurs

Redactie Nieuwsbrief:

Eindredactie en samenstelling:

Vacature

Tot die tijd: A. Reinstra

Werk: Rijksdienst voor Archeologie,

Cultuurlandschap en Monumenten,

Postbus 1001,

3700 BA Zeist,

tel. 030-6983253

Grafisch:

J.A. Nipius

Staringlaan 28

3351 TB Papendrecht

tel: 078-6150510

Redacteuren:

Mw. drs. M.E. Stades-Vischer,

Verlengde Slotlaan 91,

3707 CD Zeist,

tel. 030-6943610

Dr. ing. R. Stenvert,

Julianaweg 1,

3525 VA Utrecht,

tel. 030-2881597

Ir. W. Weve,

van Schendelplein 141,

2624 CW Delft,

tel. 015-2561581 (thuis),

tel. 015-2602182 (werk)

Mw. drs. A.H. Herwig-Kempers,

Overste den Oudenlaan 7,

2111WB Aerdenhout,

tel. 023-5240129

Redactieadres Nieuwsbrief:

A. Reinstra,

De Grutto 138,

3972 PD Driebergen,

tel. 0343-533889

email: A.Reinstra@RACM.nl

Kopij/Reacties: voor 1 februari 2008

te zenden naar bovenstaand adres.

De redactie houdt zich het recht voor ingezonden stukken te weigeren of in te korten (in overleg met de auteur).

Donateurs: U kunt donateur worden van de SBN door jaarlijks minimaal 15 Euro over te maken op postgiro 273441 t.n.v. penningmeester SBN te Nijmegen. U wordt dan op de hoogte gehouden van het doen en laten van de stichting door middel van de twee tot drie maal per jaar verschijnende Nieuwsbrief.

Op de omslag: *Inleiding in de Bouwhistorie*, het boek voor de bouwhistorische leek en professional.